

RIG

NR 4 2022

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Nummer 4 2022

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

*Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,
Umeå universitet*

*Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,
Lunds universitet*

*Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,
Stockholms universitet*

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Pehr Hilleström d.ä., *Vid sybågen,*
ca 1790, olja på trä, 39,5 x 33 cm. Stockholm:

Nationalmuseum, NM 2452.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppgive namn, adress och e-post.

Clara Catharina Olbers (1776–1842)

En brodös i Nationalmuseums samling av miniatyrmåleri

Eva-Charlotta K. R. Mebius

I Nationalmuseums samling av miniatyrer finns ett miniatyrporträtt föreställande Clara Catharina Olbers (1776–1842) från 1808 av Johan Erik Bolinder (Bild 1).¹ I Nationalmuseums online-katalogs beskrivning, den enda information som finns att tillgå, står det mycket kort att porträttet ”med attribut i form av syskrin och en bok, är typiskt för framställningar av kvinnor inom det högre borgerskapet under empiren” (Anon. 2022). Därefter följer information om vem modellens

far var, grosshandlaren Carl Olbers, samt att hon vid porträttets fullbordan varit gift med Carl Christian Lilljenwalldh i nio år; de gifte sig den 5 september 1799 (Westén 1850:7). Hennes make var bland annat överhovpredikant hos änkedrottning Sofia Magdalena (1746–1813). Givetvis kan man se syskrinet enbart som en del i en typisk framställning såsom Nationalmuseums online-katalog beskriver det, men denna artikel ämnar undersöka om syskrinet även kan sägas omvittna Clara Catharina Olbers konstnärliga identitet som sidenbrodös. I Nordiska museets enastående samling av broderade tavlor finner man nämligen tre broderade landskap av Olbers, så kallade printworks (se Lindberg 1998, Desnoyers 2019), som ännu inte diskuterats djupgående och som inte heller knutits till Johan Erik Bolinders syskrinsporträtt.

Genom att utgå från Bolinders porträtt av Olbers kommer artikeln att kontextualisera porträttet och Olbers bevarade verk som en del i trenden gällande broderade tavlor bland kvinnliga amatörkonstnärer vid slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, som bland annat omskrivits av Britta Hammar (1977), Margaret Swain (1994), Anna Lena Lindberg (1998), Andrea Pappas (2015), Noël Riley (2017) och Rosika Desnoyers (2019). I en svensk kontext så är dessa broderade tavlors upphovsmakare viktiga, men ofta förbisedda och kanske något oväntade, föregångare till idag mer kända textilkonstnärer

1. Johan Erik Bolinder, *Clara C. Olbers*, ca 1806–1808(?), akvarell och gouache på elfenben, 16 x 12,3 cm. Stockholm: Nationalmuseum, NMB 1283.

som Laura Sjunnesson (1860–1940), Anna Casparsson (1861–1961), Gulli Lindström-Gillqvist (1900–1990), Edna Martin (1908–2003), Sten Kauppi (1922–2002) och särskilt landskapsbrodöserna Ingeborg Wettergren (1878–1960), Suzy Strindberg (f. 1938), och Britta Marakatt-Labba (f. 1951).² Artikeln kommer därför att contextualisera Clara Catharina Olbers porträtt genom att visa hur det kan ses som ett uttryck för den gustavianiska tidens konstideal som vi vet ”tillät sig presentera amatören tillsammans med den professionelle, silkebroderiet bredvid pastellen, porträttet vid sidan av landskapet” (Sylvan 1996:3). Artikeln kommer även att jämföra Bolinders miniatyr med några porträtt, konstnärsporträtt och självporträtt från Anna Maria Thelott (1683–1710) till Louis-Marie Autissier (1772–1830) och kontrastera konstvetenskapliga beskrivningar av dessa med den kortfattade information vi har om Olbers porträtt. Även måleri som på olika vis skildrar broderiets status under 1700-talet kommer kort att diskuteras (verk av Jean Baptiste Vanmour, Joshua Reynolds och Pehr Hilleström exempelvis). På så vis hoppas artikeln illustrera hur vi kan förstå ett syskrin, inte bara som rekvisita, som en del av en typisk framställning, utan som en del av en framställning av en persons komplexa multimediala identitet som konstnärlig amatör under slutet av 1700-talet och det tidiga 1800-talet då nål och tråd kunde signalera detsamma som pensel och palett.

Kvinnan vid sybågen

Det delikata porträttet av Olbers är utfört i akvarell och gouache på elfenben. Olbers sitter bekvämt på en grön schäslong med fransar längs sidorna. Ena armbågen lutar mot ett gracilt konsolbord med stenskiva och rik dekor. Håret är flätat och lockat enligt tidens antika ideal. Även hennes vita klänning i muslin eller siden är av senaste mode med sitt höga liv. Hon har därtill svept in sig i vad som troligtvis är en kashmirsjal i en stark orange

kulör. Hennes ansikte är rofyllt återgivet och hennes mjuka bruna ögon möter oblygt och självsäkert betraktaren. Kroppsspråket är öppet och kanske något anspråksfullt. I sin vänstra hand balanserar hon en bok mot sitt vänstra knä. Tummen markerar var hon är i sin läsning. Kanske spretar pekfingret något otåligt. Vill hon återgå till sin bok? Till höger om hennes armbåge står ett blått syskrin. Locket är öppet och i skrinet kan vi skymta ett blått sidenband och tråd. En sax blänker till, där den vilar på den grå stenskivan. Bolinders framställning av Olbers har sagts vara typisk, men vad mer kan vi säga om porträttet om vi låter objekt och textilier tala?

Att broderiet var en central aktivitet i 1700-talets europeiska aristokratiska och högborgerliga hem vittnar åtskilliga målningar om, men även tidens uppfostringslitteratur (Brown Ahlund 2020).³ Målningar som *Porträtt av en familj* (1735) av William Hogarth, *Lady Jane Mathew och hennes döttrar* (ca 1790) av en okänd konstnär, *Madame de Pompadour vid sin sybåge* (1763–64) av François-Hubert Drouais samt *Turkisk kvinna vid sin sybåge* (ca 1720–1737) av den flamländske konstnären Jean Baptiste Vanmour, vittnar om sybågens betydelse från England till det Osmanska riket.⁴ Syende kvinnor var inte ett nytt motiv. I konsthistorien finns otaliga målningar av kvinnor som syr. Med stöd i *Bibeln* och *Odysséen* ansågs den syende, broderande, vävande kvinnan vara den ideala dottern, hustrun och modern. I Sverige återopades detta av bland andra Christoffer Polhem. Som Britta Hammar noterar fick ”flickor av god familj” ofta redan vid fyra års ålder börja bekanta sig med ”nål och tråd” (1977:53).⁵ Åtskilliga märkdukar vittnar om detta, till exempel arkitekten, målaren och Desprez-eleven Pehr Estenbergs syster Catharina Christina Estenbergs (1768–1835) märkduk i linne på Västergötlands museum, daterad 1776, som Estenberg broderat när hon var åtta år gammal. Ideal relaterade till sömnadsfärdighet reproducerades även i avbildningar av kvinnor. Broderiet ingick i en

flickas ideala uppfostran och utbildning under 1700-talet, och som Carolina Brown Ahlund visat, kunde den ”handarbetande kvinnan i bildkonsten” sägas vara ”sinnebilden för den goda hushållningen, för det väl fungerande hemmet och för den dygdiga maken” (2020:100). Under 1700-talet började dock broderiet möjligen även kunna signalera något utöver ett specifikt kvinnligt ideal.

Exemplen ovan visar kvinnan vid sybågen som en del av en interiör. Broderiet pågår ofta som en del av en social akt eller uppenbar, och därmed kanske något ytlig, statusmarkör. I Hogarths målning konverserar kvinnan med, och kanhända distraheras av, mannen som sitter bredvid henne. För Lady Mathew tycks avbildningen främst handla om att befästa en bild av den goda modern och hennes begåvade giftasmogna döttrar. Pehr Hilleströms oljemålning *Vid sybågen* (ca 1790) (Bild 2) tycks vid första anblick tillhöra samma, en smula performativa, genre av kvinna vid sybåge. Men om vi tittar närmare så ser vi en något annorlunda scen. I *Vid sybågen* skildras två kvinnor

2. Pehr Hilleström d.ä., *Vid sybågen*, ca 1790, olja på trä, 39,5 x 33 cm. Stockholm: Nationalmuseum, NM 2452.

tillsammans i ett rum. Utanför fönstret som reflekteras i den förgyllda spegeln bakom kvinnorna kan vi se att det är mörkt ute. Är det vintertid, tidig morgon, kväll eller natt? Den enda ljuskälla som tycks finnas är den ljusstake som kvinnan till höger håller upp.

Kvinnan till vänster studerar uppmärksamt ett broderi som är uppspänt på en sybåge samtidigt som hon tycks bläddra bland några kopparstick. Är det möjligen så att hon inte bara beundrar broderiet utan även utvärderar det genom att jämföra broderiet med sin förlaga? Detta skulle antyda att broderiet i fråga är ett så kallat *printwork*, broderat för att efterlikna en gravyr, precis som de alster av Clara Catharina Olbers och andra som återfinns i Nordiska museets och Konstakademiens samlingar. I Hilleströms tavla signalerar inte broderiet enbart ett uppfostringsideal. Broderiet tycks här, precis som tavlorna vars guldramar glimmar i ljuset från den ensamma ljusstaken, vara konst och kvinnorna i bilden besitter vad C. J. L. Almqvist skulle kallat kunnighet ”både om dessa styckens pris och deras konstvärde” (1839:22). Jämför Hilleströms uppmärksamma par med Henrika i början av Almqvists *Amorina*, som när hon går fram till ett bord på vilket det ligger en samling ”gravurer, vuer och hufvuden” skjuter dem ”hit och dit” och behandlar dem ”med en despotism, som visade okunnighet både om dessa styckens pris och deras konstvärde” (ibid.:22). Hilleströms kvinnor uppvisar inte någon sådan despotism, utan upplevs tvärtom som varsamma och kunniga, till skillnad från den entusiastiska och romantiska Henrika som dras till ”någon stubbe på ett besatt sätt krökt, eller någon stor mörk kant på en sten, som väckt hennes bifall”, men inte är förmögen, enligt berättaren, att bedöma kompositionen som helhet (ibid.:23).

Liksom *Vid sybågen*, eller broderbågen, tycks Bolinders framställning av Clara Catharina Olbers tillhöra en annan kategori än andra syskildringar. Olbers porträtteras inte tillsammans med mor och syskon. Porträttet är inte

tänkt att annonsera hennes äktenskapliga status, som i exempelvis Joshua Reynolds *Fröknarna Waldegrave* (1780–1781). Horatia, Maria och Laura Waldegrave var alla ogifta när grupporträttet målades, vilket beskrivs av Mark Hallett som ”a monumental idealisation of female fashion and accomplishment” med syftet att främja systrarnas ömhet, åtråvärdhet och lämplighet (Hallett 2014:390).⁶ Olbers, å andra sidan, var, som redan nämnts, sedan flera år gift med Carl Lilljenwalldh, vars porträtt Bolinder målat några år tidigare och som ställdes ut vid Konstakademien 1805.

Olbers porträtt, som Nationalmuseum alltså daterat till 1808, kan även det ha ställts ut vid Konstakademien redan 1807 (Carlander 1897:12–13, Olausson & Sjöholm 2001:141). Ett av de fem porträtt som Bolinder ställer ut det året har titeln *Historieradt Portrait af Fru Lilljenvaldh* (Hultmark 1935:39). Dock skulle jag här vilja föreslå att det kan röra sig om två olika porträtt, då miniatyren från 1807 beskrivs som ett bröststycke (ibid.:39). Porträttet från 1807 skulle i stället kunna vara det bröststycke som också finns i Nationalmuseums samling av en *Ung dam* (1807) som är mycket lik Clara, men det finns flera alternativ i Bolinders *oeuvre*. Jag skulle även vilja föreslå att miniatyren från 1808 kan vara feldaterad, då årtalet i vänstra hörnet även skulle kunna läsas som 1806. En tidigare datering skulle möjligen indikera att det beställdes i samband med Carl Lilljenwalldhs utnämning till överhovpredikant hos änkedrottning Sofia Magdalena, 17 augusti 1806 (Fant & Låstbom 1842:234). Om den senare dateringen gäller, finns även möjligheten att porträttet av Clara kan ha beställts i samband med att hennes make blev utsedd till kyrkoherde i Maria Magdalena församling, 16 september 1808 (ibid.:234). Märta Helena Reenstierna rapporterar i sin dagbok hur hon den 20 november 1808 åkte

i lilla vagnen och Hans Abr: i sin lilla Chajse till Marie kyrka att höra Kungl: öfver Hof-Predikanten

m:m: Lilljenvalds inträdes Predikan om den yttersta Domen. Predikan var ganska vacker, äfven musiquen, med Choeur samt Pukor och Trompetter. En outsägelig mängd menniskor trängdes och knuffades (Reenstierna 1946:388).⁷

Broderade sidentavlor

En av anledningarna till att Olbers enbart omnämns som dotter och hustru, och inte brodös, kan vara bristen på konstvetenskapliga studier av den gustavianska tidens, samt det tidiga 1800-talets broderade tavlor. Sedan Roszika Parkers banbrytande studie *The Subversive Stitch* (1984) har textilkonst börjat få alltmer uppmärksamhet från forskare, men broderade landskap och porträtt från 1700- och 1800-talen har ännu inte kontextualiserats på samma vis. Textilkonst fortsätter än idag att utgöra ett konstvetenskapligt och estetiskt dilemma (Smith 2014). Dock börjar intresset för de broderade tavlorna att öka (Pappas 2015, Desnoyers 2019). Och i en svensk kontext kan de sägas vara särskilt betydelsefulla.

Under slutet av 1700-talet i Sverige tog nämligen broderade tavlor plats på väggen bredvid oljemåleriet, teckningen och miniatyren på Konstakademiens utställningar. Jacob Gillbergs gravyrer ska ha varit särskilt populära förlägsblad (Wallin 1930:289), men även andra namn förekommer, till exempel Gustav III (Hultmark 1935:3), som också själv broderade, samt Angelica Kauffmann (Kelly 2008:132). Inspiration hämtades även i tidens litteratur (Riley 2017). Ett mer generellt problem som kan förklara varför Olbers porträtt inte ägnats mer uppmärksamhet i kontexten av broderiet som konstform, är det som identifieras av Alicia Weisberg-Roberts i introduktionen till katalogen för den banbrytande utställningen om pappersmosaicisten Mary Delany (1700–1788). De konstnärliga dimensionerna av Mary Delanys arbete “has also been obscured by the value judgments prevalent in much art-historical writing, which tends to undervalue women artists, amateurs, and the so-called minor arts” (Weisberg-Roberts 2009:11). Denna artikel knyter an till liknande

studier, till exempel till Kim Sloans *A Noble Art* (2000) och Bo Lundströms om svenska officerare som arkitekter och konstnärer (1999, 2008) som väljer att studera konst som delvis producerades utanför konstmarknaden av amatörer och konnässörer.⁸

1998 publicerade Anna Lena Lindberg en artikel om fyra kvinnors exceptionella alster i Konstakademiens samlingar.⁹ Fyra av Konstakademiens receptionsstycken utgörs nämligen av just broderade landskap, tre så kallade *printworks* och en *needle painting* i färg. Printworks är broderade tavlor, ofta på siden, som broderats för att efterlikna, ofta graverade, förlagor (Desnoyers 2019). De fyra konstnärerna Fredrika Eleonora von Düben, g. Bielke (1738–1808), invald som första kvinnliga hedersledamot, Ulrica Melin, g. Drufva (1767–1834), Wendela Gustafva Sparre, g. Oxenstierna (1772–1855) och Maria Catharina Polheimer (1741–1818), för vilka drottning Lovisa Ulrika var en förebild, blev antingen ledamöter, hedersledamöter eller agréer vid Konstakademien mellan 1783 och 1797.¹⁰ Under denna period visas förutom drottning Lovisa Ulrikas gåva *Sydd våd eller tapet* (1783) och Akademiernas landskap tre kvinnors sydda verk. Gustava Johanna Stenborg tilldelas Minnespenning 1790 för *Arbete med Silkes Söm på Hvitt Sidentyg, bestående af diverse med åtskillige färgor utsydde figurer, foglar och Ornamenten* (Hultmark 1935:264). Eva M. Björck får lilla Medajllen i Guld 1791 för *Ett på Hvitt Sidentyg utsydt arbete, föreställande Slaget vid Hogland 1788* efter Jacob Gillbergs gravyr. Detta stycke ansågs ”vara med den färdighet och nätthet värckställt, att detsamma aldeles liknade Original Gravuren” (ibid.:31). Catharina Charlotta Salswärd ställer ut både 1796 och 1797, då hon tilldelas Jetton i Silfver (ibid.:241). 1797 väljs Wendela Gustafva Sparre till Ordinarie Ledamot, men därefter menar Lindberg att broderade landskap inte längre ansågs lika relevanta.

Trots landskapsbroderiets förändrade status upphörde dock inte svenska kvinnliga

brodyrkonstnärinnor att producera ambitiösa kompositioner även under 1800-talet. Majoriteten av sydda tavlor ställs närmare bestämt ut efter 1797 och förekom på Konstakademiens utställningar fram till 1826, då Anna Maria Carlbom ställer ut *Utsigt af Ludvig XV:s Torg i Paris* sytt i silke (ibid.:63). Åren 1804–1808 är särskilt produktiva och i svenska museisamlingar och på auktionshusen kan man idag finna långt ifrån amatörmässiga, om än skapade av amatörer, alster med senare datum. Den gustavianska tidens faiblesse för den broderade tavlan fortsatte alltså även in på 1800-talet.

Barbro Werkmäster och Eva-Lena Bengtsson konstaterar i katalogen till utställningen *Stolthet och Fördom* på Nationalmuseum 2012, att majoriteten av de broderande kvinnorna inte var ute efter att sälja sina broderier. Dock så innebar deras beslut, enligt dem, ”att ställa ut ett broderi på Konstakademiens utställningar ... ett första steg mot en professionell syn på sig själv” (2012:91). Det tycks något vanskligt att spekulera kring huruvida kvinnorna såg sig som professionella eller inte, men däremot är ju deltagandet i Konstakademiens utställningar ett tecken på att både deras verk och deras syn på verken var att de tillhörde Konsten och skulle bli bedömda därefter. Rosemary O’Day varnar till exempel för tendensen att vilja placera konst skapad av kvinnliga amatörer i kontexten av manlig professionell konst, då det ofta lett till att kvinnors konst antagit en särställning och skrivits ut ur konsthistorien då den inte ansetts professionell nog i sammanhanget (2008:324).

Eva-Lena Karlsson skriver exempelvis i samma katalog om de broderade sidentavlorna att de var ett ”område med nästan uteslutande kvinnliga utövare” som ”[i]dag definieras... genomgående som hantverk” (2012:104).¹¹ Karlsson insisterar på att det ”knappast” var ”meningen att prinsessor eller borgerskapets döttrar skulle leva på sin konst. Istället var den ett passande tidsfördriv” (ibid.:105). Men

kan det vara så att vi får en anakronistisk bild av 1700-talets och 1800-talets konstvärld om vi ser på de broderade sidentavlorna enbart som tidsfördriv? De broderade tavlornas förekomst på Konstakademien signalerar att de kunde vara mer än så, och deras förekomst tycks dessutom vara ett tämligen unikt nordiskt fenomen som är värt att uppmärksamma (Lindberg 1998:506).¹² Olbers tid är mer lik vår egen, i vilken Karin Sidén tvärtemot ser en glansperiod för broderiet som konst snarare än hantverk (2018:4). Det tycks signifikant att det är i en liknande konstnärlig miljö där broderade sidentavlor tar plats bredvid teckning, miniatyr och oljemåleri som Clara Catharina Olbers skapar sina verk, även om vi inte vet om just hon ställde ut verk vid Konstakademien. Visst är det möjligt att det är Clara som är någon av de fem okända konstnärinnorna som ställer ut sydda verk vid Konstakademien, men vi vet inte ännu. Det bör i sammanhanget även nämnas att det förekom att sydda landskap ställdes ut i Stockholm även utanför Akademien. I januari 1814 finner vi i *Dagligt Allehanda* en notis gällande att:

Ibland den samling af sydda Landskapsstycken, samt andra Arbeten af unga Fruntimmer och Konstidkare, under exposition inlemnade, förekomma i dag (uti Stockholms Adress-Kontor wid Prästgatan) en Tafla under förgylld Ram, utan glas, föreställande en offrande Qwinna, som genom Mechanisk rörelse med werkelig eld antänder ett Altare, hwarwid flere små Cupidorer i rökelsen synas uppstiga (Anon. 1814:4).¹³

Tydligt är att det behövs mer forskning kring hur dessa verk visades, både i hemmen och vid Akademien, vilka som såg dem, deras ikonografiska innehåll, och hur de värderades och eventuellt såldes.¹⁴

Broderiet som konst

På många sätt påminner porträttet av Olbers om ett porträtt föreställande en av tidens mest kända textilkonstnärinnor, den engelska

3. John Hoppner, *Fröken Mary Linwood*, Broderikonstnär, ca 1800, olja på duk, 91,4 x 71,1 cm. London: Victorian and Albert Museum, 1439-1874.

brodösen Mary Linwood som hade sitt eget galleri vid Leicester Square i London, och vars porträtt målats av John Hoppner RA sju år tidigare, ca 1800 (Bild 3). I Hoppners porträtt avbildas Linwood sittande i en vit, ledig klänning med kort ärm. Det bruna håret är lagt i mjuka lockar till skillnad från Olbers mer strama håruppsättning. Mary Linwoods konstnärliga identitet antyds genom de garnlängder som vilar i hennes knä i färgerna grönt, ljusgrönt, och gråbeige. Linwood håller även upp en oramad landskapsmålning. Kanske är det den som hon efter att ha blivit porträtterad vill återskapa och utveckla med nål och tråd. Utrymme finns inte för att närmare gå in på Linwoods egna betydande konstnärskap, som nyligen omskrivits av Heidi A. Strobel (2021), men mer forskning behövs även gällande Mary Linwoods roll i svensk konsthistoria och hennes inflytande vad det gäller broderiets konststatus i ett internationellt perspektiv (Desnoyers 2019). Kort bör nämnas att hon inte verkar ha varit helt okänd i Sverige.

1836 publiceras ”Minnen från England” skrivna Af en tysk Resande i *Dagligt Allehanda*. Den resande hade besökt Linwoods galleri i London:

Inom prydliga ramar finner man en stor mängd större och mindre taflor, alla broderade med silke, men det är en smak, en artistisk talang i dessa broderier, som ger Miss *Linwood* en plats bland penselns snarare än nålens mästare... Miss *Linwood* är nu blind och 83 år gammal, likväl är det ej mer än tre år sedan hon fulländade sitt stora arbete Cains Dom, hennes egen uppfinning och stort i tanke så väl som utförande (1836:1–2).

Citatet indikerar både broderiets fortsatta status och den gränsdragning mellan penselns och nålens mästare som blev allt tydligare under 1800-talet. Medan *Linwood* med sin nål fortfarande kunde jämföras med penselns mästare 1836, känns hennes konstnärliga status något mer prekär.

Kring sekelskiftet 1800 var hennes svenska motsvarigheter dock ännu anknutna till Konstakademien och de sydda tavlorna tog alltmer plats vid Konstakademiens utställningar. Majoriteten av broderade verk ställdes ut efter 1800, vilket pekar på att de sågs som konstverk snarare än hantverk åtminstone fram till 1826, då det sista sidenbroderiet ställdes ut. Vid slutet av 1700-talet tycks den svenska konstvärlden ännu så länge kunna vara mer tillåtande och mångfacetterad. När Anna Johanna Grill reser till England 1788, skildrar hon exempelvis engagerat Londons konstvärld (1997:44). Bland annat noterar hon en pyrografins mästarinna, Mrs Nelson, för vilken hon uttrycker sin stora beundran. Hon försöker till och med förvärva ett verk, men det visar sig bli för dyrt.

Klart är att porträttet av *Mary Linwood* ingalunda enbart tillhör en typisk framställning av en kvinna från borgerskapet under empiren, utan det är ett renodlat konstnärporträtt. Utan kännedom om porträttets kontext skulle det dock enkelt kunna relegeras till genren kvinna med sytillbehör. I

porträttet av *Linwood* fyller garnlängderna samma funktion som en palett, medan *Olbers* och andras syskrin ännu inte tillåts vara en indikation för något annat än en typisk framställning av ett privilegierat tidsfördriv. Om vi kontrasterar beskrivningen av *Olbers* porträtt med beskrivningen av miniatyrmålaren *Louis Marie Autissiers Självpporträtt* (1817), vilket räknas som ett av mästerverken i Nationalmuseums samling, blir skillnaden slående. *Autissier* har porträtterat sig själv i halvfigur sittande vid sitt arbetsbord. Precis som *Olbers* finner vi honom in medias res. I vänstra handen håller han sina glasögon, på bordet ligger hans konstnärsmaterial utspritt samt det självporträtt som han håller på att fullborda. I Nationalmuseums online-katalog beskrivs porträttet, till skillnad från porträttet av *Olbers*, som ”ovanligt innehållsrikt eftersom det visar en rad av miniatyristens olika verktyg” som inkluderar paletter, ritsnål, gummi arabicum och penslar (Anon. 2022). Inför *Autissiers* porträtt tvekar inte katalogen. Det är självklart att föremålen är verktyg. *Autissiers* framställning är inte typisk, utan innehållsrik. Tänk om samma uppmärksamhet ägnats åt *Olbers* och andras syskrin. Skulle vi då, för att parafrasera beskrivningen av *Autissiers* självporträtt, finna ett ovanligt innehållsrikt porträtt eftersom det visar en rad av textilkonstnärrens olika verktyg, sax, sidenband, tråd och så vidare? Även om verktygen skulle börja uppmärksammas i relation till broderiet enbart som hantverk, snarare än konstnärssambition, skulle det vara att föredra.

När det gäller porträttet av *Olbers* så är det givetvis svårt att avgöra både hennes och *Bolinders* intention med porträttet utan skriftlig evidens. Jag menar dock att om vi ser hennes syskrin som ett element i en kontext som handlar om konstidkande och konstnärlighet så skulle det kunna leda till en mer generös analys av liknande objekt när de framträder i gustaviansk och senare konst. Porträttet av *Olbers* är inte jämförbart med *Autissiers* i

den meningen att vi vet så mycket mer om intentionen bakom Autissiers avbildning av sig själv. Intentionen med Autissiers självporträtt är mycket mer självklar. För att se något utöver det typiska i förekomsten av ett syskrin i porträttet av Olbers måste vi tränga djupare in i hur hennes samtid såg på konst och konstframställning. Meningen med att inkludera Autissiers porträtt här är att indikera hur vi fortsättningsvis kan uppmärksamma tidiga textilkonstnärers verktyg och för att ställa frågan om vi nu i någon mening kan identifiera porträtt som konstnärsporträtt retroaktivt, oavsett om vi vet konstnärens eller den porträtterades intention?

Utan kontext så skulle exempelvis Marja Casparssons porträtt av sin mor, textilkonstnärinnan Anna Casparsson, f. von Feilitzen, kunna misstas för ännu en typisk framställning av den syende kvinnan. I porträttet från 1961 befinner sig inte Casparsson i en ateljé, utan sitter bekvämt i en fåtölj vid ett arbetsbord med stenskiva och förgylld dekor. På bordet står en liten ask, möjligen ett syskrin, och en trådulle. Möblemanget och de krukväxter som omger henne indikerar en hemmiljö. Utanför fönstret skymtar ett vinterlandskap med kala björkstammar. Ett porträtt av en textilkonstnär är det alltså. Olbers porträtt är kanske inte ett konstnärsporträtt i en traditionell eller uppenbar mening såsom Marie-Victoire Lemoines *Porträtt av en kvinnlig konstnär* (ca 1797), där en ung kvinna i en ateljé tagit en paus från måleriet och, likt Olbers, tagit upp en bok, men denna artikel ställer frågan om det skulle kunna vara det för oss idag?

En svensk konstnärinna som avbildat sig med just nål och tråd, och vars porträtt exemplifierar de ännu flytande gränserna mellan textilen och måleriet, är Anna Maria Thelott (1683–1710). Visst är hennes självporträtt målat hundra år före Olbers, men kring sekelskiftet 1800 förekom fortsatt ett, om än bekämpat, multimedialt ideal besläktat med det som rådde i Thelotts samtid. I hennes kända

skissbok (1704–1709), idag i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar, finns det några bilder som enligt Anna Lena Lindberg ”sticker ut” (2018). Det rör sig om akvareller som uppvisar en aktiv kvinnlig konstnär med palett och penslar. De utgör idag ett ovanligt exempel på hur en tidigmodern kvinnlig konstnär ”på liknande sätt som manliga lägger in reella eller fiktiva självporträtt som återger dem ute i naturen” (ibid.). Det finns även ett porträtt målat i gouache av en kvinna som sitter, likt Autissier, på en trästol vid ett arbetsbord med en grön duk. Precis som Autissier, har Thelott avbildat kvinnan mitt i sitt konstnärskap, mitt i sitt kreativa skapande. I vänster hand håller hon en nål. Kvinnan broderar. Detta räknas idag som ett av hennes självporträtt. Dock menar Anna Lena Lindberg att detta kan debatteras på grund av att broderandet kan ”uppfattas som ett privilegierat tidsfördriv” (ibid.). Men jag vill här ha visat att broderandet ingalunda nödvändigtvis existerar i motsatsförhållande till de andra gestaltningar av sig själv som konstnär som fyller Thelotts berömda skissbok.

Precis som Barbro Werkmäster har visat i sin översikt av kvinnliga konstnärers självporträtt, från Caterina van Hemessen (1528–1578) och framåt, så intar ofta kvinnliga konstnärer ”en blygsam plats i konsthistorie-skrivningen, eftersom de per definition inte bara uppfattas som underordnade utan också som icke-skapande” (Werkmäster 1991:71).¹⁵ Men Werkmäster distanserar också Thelotts broderi från sant kreativt skapande när hon noterar i sin diskussion av samma självporträtt att ”[b]roderiet kan uppfattas som tecken för nobless och för kvinnlighet. Valet av salong i stället för ateljé förstärker bägge och flyttar representationen in i hemmet” (ibid.:82). Är det inte hög tid att även syende kvinnor i konsten tillåts signalera just konstnärligt skapande? Att hemmet får vara en plats där konst kunde skapas? Det tycks åtminstone olyckligt och anakronistiskt att helt avfärda att möjligheten finns. När det kommer till broderiet

som konstform kanske det borde vara mindre fokus på om konstverket skapas i ateljé eller salong. Kanske har jag själv gjort mig skyldig till liknande förväxling i beskrivningarna av interiörer ovan, där broderiet pågår som en del av vad som vid första anblick kan te sig som ett socialt skådespel. Textilkonstnärinnan kanske inte alltid behövde ett eget rum eller snarare, kanske det egna rummet kunde se olika ut för olika konstnärer. Möjligen behöver det egna rummet inte betyda isolering och en anakronistisk betoning på individualism. Det egna rummet kan måhända också se ut som i Maria Röhls teckning *Amalia Winklerfeldt, Nanna Stridbeck och Augusta Forssell på Sköndal* (1832) i Kungliga bibliotekets samling eller Johan Fredrik Martins gravyr *Louisa* efter Elias Martin (1778).

Systrarna Olbers broderade landskap

Med Olbers porträtt som utgångspunkt ger Konstakademien och Nordiska museets samlingar en unik möjlighet att illustrera början till en ny konsthistoria över de broderade tavlorna och deras kulturella betydelse samt de textilkonstnärer som bidrog med dessa intressanta komplement till landskaps- och historiemåleriet. Informationen som finns att tillgå är idag ofta knapphändig och man har ännu inte gjort ett försök att placera broderierna i sin samtid. Ett broderi med titeln *Blindbocken* från 1817 av Emilie Berg, en rund komposition där tre figurer i neoklassisk stil leker blindbock, är nog inte bara en produkt av en gentil syssla. Berg är troligtvis samma Berg med konstnärliga ambitioner som ställde ut verk vid Konstakademien. 1818 visar hon *Ett Landskap med trenne figurer, sydt med couleurt silke på hvitt taft*. Möjligheten finns att det är just detta pastorala neoklassiska landskap, där tre figurer leker blindbock, som finns i Nordiska museets samling. Broderiet har även en signifikant förlaga. Det är troligen utfört, men inte kopierat, efter en gravyr efter en teckning av den förutnämnda Angelica Kauffmann, möjligen av Peltro William

Tomkins, en av Francesco Bartolozzis elever.¹⁶ Detsamma gäller ett osignerat runt broderi som beskrivs i Nordiska museets onlinekatalog som tre dansande kvinnor på en äng. I själva verket är detta också ett broderi efter en gravyr, troligen av Jean Marie Delattre från 1783, efter en allegorisk målning av Angelica Kauffmann med titeln *Skönheten, vägled av Förnuftet, avvisar Dårskapens uppmaningar* (1780), idag i Estlands konstmuseums samling.

Färggravyrer efter Kauffmanns verk av Gavriil Skorodumov kunde exempelvis köpas i Anton Adolf Fyrbergs bokhandel vid Stora Nygatan i Stockholm 1795, då de rekommenderades som årets julklapp i *Dagligt Allehanda* tillsammans med gravyrer efter exempelvis George Lambert och George Morland (Anon. 1795:2). I Nordiska museets samling finns även två broderier efter gravyrer av Kauffmanns målning *Fama dekorerar Shakespeares grav* (1772). Det ena broderiet, signerat G. D. W. Ups. d. 1. Apr. 1819, kan vi idag med säkerhet konstatera är utfört, men alltså inte kopierat, efter en litografi av Francesco Bartolozzis gravyr (1782) efter Kauffmann, då den är inramad på baksidan av broderiet. Trots detta har inte broderiets koppling till Kauffmann noterats tidigare.¹⁷ Vidare forskning kring broderiernas konststatus och motivval antyder att enkla slutsatser om kvinnliga brodöers konstnärliga produktion kan komma att kompliceras.

Genom att vidareutveckla och nyansera Anna Lena Lindbergs resonemang kan studiet av de sydda tavlorna bidra till att problematisera påståenden såsom Sigurd Wallins konstaterande, att de sydda tavlorna i Nordiska museets samling ”ingalunda” tillhörde ”den stora konsten”, utan snarare var vad han kallade ”avarter av konstverk” (1930:287, 297). I motsats till Wallin hoppas jag här börjat påvisa deras betydelse för den så kallade stora konsten och hur vår förståelse av den stora konsten kan berikas om vi får bättre kännedom om de broderade tavlorna och deras skapare. Broderiet som det här presenteras vänder sig

mot en definition av det som enbart hantverk, och följer Rozsika Parkers definition av broderiet som konst då det, liksom måleriet, rör sig om ett kulturellt fenomen med sociala, stilistiska och ikonografiska implikationer (Parker 2010:6).¹⁸

I Nordiska museets samling finns som redan nämnts tre verk som angivits som Clara Catharina Olbers alster. Det tredje broderade landskapet som tillskrivs Clara Catharina Olbers har dock en något annorlunda signatur I./J. C. O. Det är därför mer troligt att signaturen tillhör Clara Catharinas syster Johanna Christina Olbers, g. Egge (1772–1844).¹⁹ Claras verk är dedikerade till hennes moster, Ulrica Sophia Apiarie och Catharina Charlotta Grenzelia (Genzelius). Den senare var gift med prosten Olof Genzelius. Johannas något enklare komposition är i sin tur dedikerad till flickornas kusin, fru Catharina Eufrosina (Euphrosyne) Tenger, f. Egge.²⁰

Clara Catharina Olbers och hennes syster Johanna var döttrar till Carl Olbers (1723–1795), född i Göteborg och senare grosshandlare i Stockholm (Anrep 1875:85). Enligt uppgift ägde han huset N:o 16 vid Westerlånggatan i kvarteret Latona, Bakgården i Juno, byggnaderna i Frösundavik samt den grav där han

idag vilar, N:o 11 i Storkyrkan (ibid.:85). Anna Dorothea Apiarie och Carl Olbers gifte sig 1760. Anna Dorothea var dotter till borgmästaren i Västervik, Reinhold Apiarie och hans maka Catharina Du Rées/De Rées (ibid.:85). Det finns inte många källor att tillgå för att skapa sig en bild av Clara Olbers och hennes liv, men hennes landskap, som kom till Nordiska museet från Hilma Egges, f. Lehnberg, dödsbo, kan fungera som en början.

Den första tavlan *Landskap med herde och fiskare* (ca 1775–1820) (Bild 4) föreställer ett landskap broderat med brunt silke och hår på vitt siden, troligtvis för att efterlikna en gravyr. Bland stenbumlingarna till höger kan vi se två män som fiskar. Till vänster ser vi en herdeliknande figur som tycks kommunicera med sin hund som har nosen i vädret. Två träd fyller upp förgrunden med magnifika lövverk som sträcker sig mot himlen och som påminner om landskapsmålarna och romantikerna Carl Johan Fahlcrantz och bröderna Martins verk samt Jacob Gillbergs kopparstick. Bakgrunden utgörs av en stenbyggnad, möjligen ett slott, som ligger på andra sidan viken eller på en udde. Nedanför bilden har Clara sytt en dedikation till sin moster Catharina Charlotta Grenzelia (Genzelius), f. Apiarie.

4. Clara Olbers, *Landskap med herde och fiskare*, ca 1780–1820, broderi med silke och hår på vitt siden, 19,5 x 24 cm. Stockholm: Nordiska museet, NM.0020548.

5. Clara Olbers, *Landskap med husgavel*, ca 1780–1820, broderi med silke och hår på siden, 19,5 x 24 cm. Stockholm: Nordiska museet, NM.0020550.

Den andra tavlan, *Landskap med husgavel* (ca 1780–1800) (Bild 5) föreställer även den ett romantiskt lantligt landskap, broderat med svart silke och hår. Även här tycks det röra sig om ett pittoreskt strandliknande landskap. Gaveln av ett stenhus sticker fram till vänster bakom en stenmur. En man står på en träplattform i anslutning till byggnaden, upptagen med någon syssla. Bredvid denna ligger flera tunnor staplade på hög. En stege sticker upp bakom tunnorna. Ett rikt lövverk ramar in byggnaden och den pittoreska scenen. Av dessa två verk att döma var Clara mycket skicklig på att återge just träd. Intressanta diagonaler skapar ett djup i bilden som leder blicken till höger där, möjligen vid strandkanten, vi finner ytterligare två figurer, även de upptagna med någon syssla. Claras kompositioner påminner om liknande scener i nederländskt landskapsmåleri från 1600-talet och framåt; det är mycket möjligt att hon broderade efter nederländska, eller engelska, förlagor.

Nederländska konstnärer var välrepresenterade i kungliga och aristokratiska konstsamlingar i Sverige vid den här tiden och de var särskilt populära inslag i sådana samlingar. En artikel i *Stockholms-Posten* från 1792 av Lucas von Breda²¹ vittnar om detta, där Gustav III:s, Fredrik Adolfs, hertig av Östergötland, Översten Herr Baron Lagerbielkes, Herr Brukspatron och Riddare Peils²² samt Jacob von Balthasar Knigges konstsamlingar diskuteras. De äger allesammans ”utmärkta” landskap tillskrivna Jacob van Ruisdael (1628–1682) (von Breda 1792:1–3). Framförallt vill jag med detta antyda hur Clara Olbers och andra brodösers verk är konstvetenskapligt och kulturhistoriskt relevanta. Genom broderiets förlaga kunde den broderade tavlans status nämligen förhöjas (Bengtsson & Karlsson 2012, Desnoyers 2019). Det kan tilläggas att valet av förlaga gör att broderiet inte kan sägas enbart vara tidsfördriv utan att de snarare då kan utgöra exempel på Olbers, och andra kvinnors,

konstnärliga begåvning, bildning och ambitioner (hur oprofessionella eller amatörmässiga dessa än må vara).

För att ännu tydligare se hur broderiet ovan inte enbart är ett exempel på en kvinnlig syssla utan på Olbers kreativitet och originalitet kan det med fördel jämföras med ett annat broderi i Nordiska museets samling av signaturen M. S. S. dedikerat till Marie Juliane Söderberg från 1799. Till vänster ser vi här samma husgavel som i Olbers komposition. Signaturen M. S. S. har dock valt ett vidare perspektiv och inkluderat långt fler föremål i kompositionen. För den vänstra delen har de dock båda sannolikt utgått från samma förlaga. Därigenom kan vi se att Olbers och M. S. S. broderier inte är kopior, även om de är *printworks*, utan de tycks ha gjort aktiva kreativa val i arbetet med sina respektive kompositioner. Liknande noteringar gjordes när sydda tavlor ställdes ut vid Konstakademien. Marie Lund ställde ut två tavlor 1806, varav den ena med titeln *Ett Landskap* anges vara en egen ”Composition, ritadt och sydt i couleur” (Hultmark 1935:186). De broderade tavlorna ansågs kunna just visa prov på ”godt handlag och disposition till teckning”, för vilket Catharina Charlotta Salswärd erhöll en Jetton i Silver 1797 ”till Academiens nöje öfver Hennes bemödande och framsteg” (ibid.:241), samma år som Wendela Gustava Sparre valdes till Ordinarie Ledamot tack vare *Ett Sydt Landskaps stycke, insändt till Expositionen*.

Det tredje landskapet i Nordiska museets samling är alltså inte broderat av Clara, utan tillskrivs här för första gången hennes syster. I *Landskap med oxdrivare och nät* (ca 1775–1825), beskådar vi återigen ett lantligt landskap där vatten möter land, precis som Konstakademiens broderade receptionsstycken (Lindberg 1998:505). Båtar, människor, byggnader, stenar, träd och boskap figurerar i en komposition som också tycks tagit intryck av nederländskt eller engelskt måleri. Vid första anblick tycks den vara något enklare i sitt utförande än Claras, men

Johanna skulle också kunna tagit intryck av Delftkakel, bemålad fajans, eller helt enkelt haft en enklare gravyr eller teckning som förlaga. Vidare forskning kan närmare belysa broderiets förlagor under denna period och de specifika estetiska preferenser som kom att påverka de broderade tavlornas utformning. Även om de kan räknas som kopior i vissa fall, så var det ofta så att de kvinnliga textilkonstnärerna både tillförde och utslöt element, som vi också sett exempel på här.²³

En scen som påminner oss om att vara akt samma när det kommer till att tolka broderiernas ikonografi återfinns i författarinnan och målaren Marie Sophie Schwartz *Börd och bildning* (1861), då den unga brodösen Frigga Harthon förklarar sitt broderi, som smyckar en dyna ämnad för hennes fars vilsoffa, för vännen löjtnant Valentin Aurenus med attribut

mitt broderi, som är en allegori, går det alldeles icke an, eftersom ni gjort anmärkning deremot. Ni frågade, hvarför jag ger min far denna nunna? Jag svarar: När han kastar blicken på henne, önskar jag, att han i henne skall se en bild af sin dotter (Schwartz 1861:248).

Och när Valentin ifrågasätter hennes val att brodera ett moln på den klara himlen, som han tycker är ”att fördystra” tavlan, förklarar Frigga snabbt och självsäkert att det lika gärna kan sägas ”höja effekten” (ibid.:248). I detta fall handlar det dock om en brist på himmelsblått garn som fått Frigga att besluta sig för att brodera ett moln.

Förutom de estetiska lärdomar som de kan bistå oss med, kan dessa tavlor även hjälpa oss att skriva dessa kvinnors historia. De är informativa exempel på kvinnlig och manlig socialitet från 1700-talet och framåt (Ilmakunnas 2013). Det är talande att systrarna Olbers tavlor kom till Nordiska museet från släktingen Hilma Egges dödsbo. Broderier ärvdes ofta från kvinna till kvinna. De är på så vis också angelägna exempel på hur kvinnor kunde skriva in sig i historien. Där vi saknar

andra källor, såsom brev och dagböcker, kan dessa broderier utgöra viktig självbiografisk information.

I systrarna Olbers fall belyser tavlorna inte bara deras konstnärliga intresse utan även deras släktband till en av de viktigaste textilfamiljerna i Sverige vid slutet av 1700-talet, familjen Apiarie. Genom sin mor var Clara och Johanna knutna till Barnängens manufaktur och Västindiska kompaniet.²⁴ Barnängen ägdes bland andra av Hans Reinhold Apiarie och Carl Gustaf Apiarie, och var på 1700-talet en av Stockholms mest betydande arbetsplatser och även landets mest produktiva textiltillverkare (Hofling 2019:7). Vid tiden för miniatyrporträttet av Olbers hade dock Carl Gustaf Apiarie tvingats sälja Barnängen, men det går att skönja en särskild detaljrikedom när det gäller att återge de textilier som Olbers omger sig med. I sammanhanget är detta nog mer än en slump. I och med kopplingen till släkten Apiarie finns dessutom en intressant förbindelse till det svenska miniatyrmåleriet. Kommerserådet Carl Gustaf var gift med Catharina Magdalena Lafrensen, dotter till porträtt- och miniatyrmålaren Niklas Lafrensen d.ä. och Magdalena Sturr samt syster till miniatyrmålaren Niklas Lafrensen d.y. Hans Reinhold var gift med miniatyrmålarens kusin Engel Lafrensen (Levertin 1899:116). Det är även värt att notera att Bolinder hade visat ett miniatyrbröststykke, *Portrait af Hr Fabriqueren Apiarie*, på Konstakademien 1798 (Hultmark 1935:38).

Jag vill med detta indikera de broderade tavlornas mångfacetterade historiska och konsthistoriska betydelse. Jag vill även proponera att denna artikel bara kan räknas som en prolog. I svenska museer finns som sagt hundratal broderade tavlor, ofta signerade, och i mitt pågående forskningsprojekt *Broderade Landskap i Konstakademiens och Nordiska Museets Samlingar (1780–1830)* har jag bara börjat kartlägga deras betydelse. Artikeln har visat hur porträttet av Clara Catharina Olbers med bok och syskrin kan sägas ha en djupare

innebörd om vi ser det som en del i konstbroderiets trend, tillsammans med exempelvis Pehr Hilleströms mer kända målning *Vid sybågen*. Bolinders miniatyr är inte längre enbart en typisk framställning utan ett porträtt i vilket dyrbara textilier och syskrin vittnar om Olbers och hennes släkts roll i den gustavianska konstvärlden. Därtill är det ett porträtt som, om vi har dess konsthistoriska bakgrund i åtanke, kan sägas berätta något om Olbers roll som begåvad brodös och möjlig konstidkare.

Slutord

Denna artikel har argumenterat för att de broderade tavlorna inte längre bör ses enbart som produkter av typiska sysslor eller tidsfördriv inom det högre borgerskapet. De kan tvärtom lära oss mycket om hur kvinnorna närmade sig konsten och om hur litteratur och gravyrer som de tagit intryck av cirkulerade i Europa vid den här tiden. Vidare forskning kan visa hur handelskompaniernas och sidenindustrins utveckling, samt transnationellt kulturellt inflytande, också kan spåras i denna i stort förbisedda strömning i landskap och historiekonstens utveckling. Broderier kan därmed även utgöra särskilt intressanta exempel på kvinnors utbildning inom och kännedom om litteratur, konst, historia samt även inom naturvetenskaperna botanik, ornitologi och entomologi.

Närmare ikonografiska studier av dessa tavlor lovar också att lära oss mer om hur kvinnor vid den här tiden broderade in sig i historien. Tavlorna är ofta signerade och dedikerade. Vyerna utgår ofta från förlagor, men är alltså inte alltid direkta kopior utan ofta produkter av konstnärinnornas egna observationer, fantasi och konstnärliga val. Vissa topografiska verk kan ha en direkt anknytning till personen som broderat eller till personen som fått broderiet i gåva. Polheimers receptionsstycke tycks exempelvis vara en produkt av ett besök hos släktingar.

Om syskrinet i Clara Catharina Olbers porträtt kan ses som en symbol för ett broderande

med konstnärliga ambitioner, borde vi även se med nya ögon på andra avbildningar av kvinnor med nål och tråd genom konsthistorien. Om konstvetare börjar uppmärksamma dessa verktyg på samma vis som tid ägnas åt penslar och färg, så kan vi få en rikare bild av tidens konstformer från broderiet till pyrografin. I vissa fall kanske gamla slutsatser kan bekräftas, men i somliga fall, som för Clara Olbers, är det möjligt att en ny amatör kan vävas in i konsthistorien. När det kommer till de broderade tavlorna så måste konsthistorien innehålla dessa för att få en korrekt bild av dåtidens bild- och konstvärld. Varje gång vi ser ett syskrin avbildat ser vi förmodligen inte alltid ett relaterat amatörkonstnärskap, men varje gång ett syskrin avbildas rör det sig inte heller uteslutande om en symbol för ett privilegierat tidsfördriv. Vi bör i fortsättningen inte ignorera möjligheten att de är symboler för konstnärliga ambitioner.

Vad som först tycks vara en typisk framställning för en medlem av borgerskapet visar sig alltså även vara ett säreget fönster genom vilket vi kan studera dåtidens konstvärld och ideal. Porträttet av Clara Olbers är en färgstark framställning som kan säga oss mycket om allt från sidenbroderiets konststatus, textiltillverkning, kvinnors konstnärskap och de svenska kolonialkompanierna. Clara Olbers figurerar här som en spindel i det nätverk som förbinder 1700- och 1800-talens konstvärld, en Arachne av sin tid. För ett ögonblick ser hon upp från sin bok, lägger ner sin sax och betraktar Bolinder klarsynt och frappant. Fortsättningsvis kan hennes porträtt fungera som en anmodan att skriva hennes och andra konstbrodösers historia. Hundratals sidenbroderier har bevarats. De kan, om vi tillåter dem, fungera som centrala objekt för konsthistorieskrivningen.

Eva-Charlotta K.R. Mebius, fil.dr
Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
Honorary Research Associate
University of London

Nyckelord: broderi, landskap, Mary Linwood, Johan Erik Bolinder, miniatyrporträtt

Noter

- 1 Jag vill tacka Carolina Brown Ahlund, Eva-Lena Bengtsson och två anonyma granskare för värdefulla kommentarer. Forskningen har möjliggjorts av ett Bernadottestipendium från Kungl. Vitterhetsakademien. Jag vill särskilt tacka Svante Lindqvist för uppmuntran och goda råd under arbetet med artikeln. För Olbers födelseår se Anrep 1875:85.
- 2 För mer om Suzy Strindbergs naturlyriska motiv i ett historiskt perspektiv, se Karin Sidén 2018.
- 3 Se även Beaudry 2007, Goggin & Tobin 2009, Frye 2010, Dyer & Wigston Smith 2020.
- 4 För mer om den mystiske Vanmour se Nefedova 2009. Även i Kina var detta ett fenomen sedan Mingdynastin, då Gubroderiets textilkonstnärinnor utvecklade broderiet till en konstart genom deras hyllade broderier (Yu 2010).
- 5 Se även Ilmakunnas 2016.
- 6 Se även Serena Dyer och Chloe Wigston Smiths läsning av tavlan som en representation av kvinnornas ”material literacy” (2020:2).
- 7 Carl Christian omnämns fyra gånger i Årstadagboken.
- 8 Se även Spies-Gans 2018 om kvinnliga konstnärer 1760–1830 i Paris och London och hur konsthistorien måste skrivas om även gällande kvinnliga konstnärers professionalisering.
- 9 Se även Swain 1994.
- 10 Konstintresset delade Lovisa Ulrika även med de tidigare drottningarna Ulrika Eleonora d.ä. och Ulrika Eleonora d.y. Se särskilt Ulrika Eleonora d.y. sidenbroderier i Nationalmuseums samling.
- 11 Detta trots att katalogen innehåller Maria Röhl's teckning av brodören Winklerfeldt på Sköndal (1834). Det är värt att notera att även män broderade sidentavlor, bl.a. Johan Gabriel Oxenstierna, Jean Eric Rehn och Gustav III. För mer om männens roll, se Lindberg 1998, Ilmakunnas 2013, 2016, Desnoyers 2019, McBrinn 2020.
- 12 Danmark blev Catharina Maria Møller medlem i Det Kongelige Danske Kunstakademi 1790 efter att ha skickat två printworks av huvuden kopierade efter Rafael (Lindberg 1998:506).
- 13 Tack till Carolina Brown Ahlund som gjorde mig uppmärksam på denna notis.
- 14 Se även O’Day 2008 för en diskussion om familjegallerier.
- 15 I samma artikel nämner Werkmäster i en diskussion av Elsa Agéliis broderade självporträtt, att det broderade självporträttet inte har några textila traditioner. Agéliis självporträtt har dock viktiga föregångare i 1700- och 1800-talens textilkonst, t.ex. de broderade självporträtten av Mary Knowles, Mary Linwood och Marie Thérèse Lasselle (Strobel 2021). Se även den nederländska brodösen Katharina Rozee (1632–1682).
- 16 Samma motiv, men med variationer, kunde alltså broderas av andra brodöser och ett sådant verk broderat av Catharina Helena Wennerström från 1814 finns även det i Nordiska museets samling.
- 17 Liknande broderier förekommer t.ex. i Victoria and Albert Museums samling.
- 18 För en diskussion av broderiets konststatus och den komplexa historiska relationen mellan feminism, femininitet och broderi, se Parker 2010, Parker & Pollock 1981.
- 19 Johanna Christina gifte sig 1796 med sin kusin, som bl.a. var Riddare av Wasa-Orden och sedermera borgmästare i Västervik, Carl Ulrik Egge (1769–1827) (Anrep 1875:86).
- 20 Då systrarna signerar sina verk O kanske detta antyder att de är färdigställda innan deras äktenskap.
- 21 Far till konstnären Carl Fredrik von Breda, som bl.a. målade Olbers föräldrars porträtt.
- 22 Förmodligen Henrik Wilhelm Peill, känd från Alexander Roslins oljemålning Konstnären och hans hustru Marie Suzanne Giroust målade Henrik Wilhelm Peills porträtt (1767).
- 23 Se Rosemary O’Day 2008 för en mer ingående diskussion om faran i att ”deduce from silence that ladies either did or did not draw their own embroidery designs” (2008:328). Se även Wallin 1930 om de experimentella découpure-verken i Nordiska museets samling.
- 24 Även deras far var delägare i Västindiska kompaniet.

Referenser

Otryckta Källor

- Anon. 2022: Beskrivning Clara Catharina Olbers (1776–1842). Tillgänglig <http://emp-web-84.zetcom.ch/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=25249&viewType=detailView> 2022-03-16
- Anon. 2022: Beskrivning Louis Marie Autissier. Tillgänglig [http://emp-web-84.zetcom.ch/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultDetailView/result.inline.detail.t2.collection_detailInline.\\$TspTitleLink.link&sp=13&sp=Sartist&sp=SelementList&sp=0&sp=0&sp=999&sp=SdetailView&sp=0&sp=Sdetail&sp=1&sp=T&sp=0&sp=SdetailView&sp=0&sp=F&sp=Scollection&sp=132386#artist-References](http://emp-web-84.zetcom.ch/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultDetailView/result.inline.detail.t2.collection_detailInline.$TspTitleLink.link&sp=13&sp=Sartist&sp=SelementList&sp=0&sp=0&sp=999&sp=SdetailView&sp=0&sp=Sdetail&sp=1&sp=T&sp=0&sp=SdetailView&sp=0&sp=F&sp=Scollection&sp=132386#artist-References) 2022-03-16
- Lindberg, Anna Lena 2018: Anna Maria Thelott. Tillgänglig www.skbl.se/sv/artikel/AnnaMariaThelott, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon (artikel av Anna Lena Lindberg)* 2022-03-16.
- Tryckta Källor*
- Af en Tysk Resande 1836: Minnen från England. *Dagligt Allehanda*, 47 (1 augusti, 1836), s. 1–2.
- Almqvist, Carl Jonas Love 1839: *Amorina eller historien om de fyra*. Jönköping: J. P. Lundström.
- Anon. 1795: Till salu finnes. *Dagligt Allehanda*, 283 (10 december 1795), s. 2–3.
- Anon. 1814: Diverse. *Dagligt Allehanda*, 6 (10 januari, 1814), s. 4.
- Anrep, Gabriel 1875: *Svenska Släktboken*. vol. 3 Stockholm: Ivar Hæggström.
- Beaudry, Mary C. 2007: Findings: *The Material Culture of Needlework and Sewing*. New Haven: Yale University Press.
- Bengtsson, Eva-Lena & Eva-Lena Karlsson 2012: Kungliga damer, Konstakademien och de Höga ämena. I: Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson (red.): *Stolthet och Fördom: Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*. Stockholm: Nationalmuseum, s. 247–248.
- von Breda, Lucas 1792: Om Målningar. *Stockholmsposten*, 174 (31 Juli 1792), s. 1–3.
- Brown Ahlund, Carolina 2020: *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Carlander, C. M. 1897: *Miniaturmålare i Sverige*. Stockholm: C. & E. Gernandts Förlags-Aktiebolag.
- Desnoyers, Rosika 2019: *Pictorial Embroidery in England: A Critical History of Needlepainting and Berlin Work*. London: Bloomsbury Visual Arts.
- Dyer, Serena & Chloe Wigston Smith 2020: "Introduction". I: Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (ed.): *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain: A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts. s. 1–16.
- Fant, Johan Erik & August Theodor Låstbom 1842: *Uppsala ärkestifts herdaminne. Första delen*. Uppsala: Wahlström & Låstbom.
- Frye, Susan 2010: *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goggin, M. D. & B. F. Tobin (ed.) 2009: *Women and the material culture of needlework, 1750–1950*. Burlington: Ashgate.
- Grill, Anna Johanna 1997: *Resedagbok från England, 1788*. Stockholm: Atlantis.
- Hallett, Mark 2014: *Reynolds: Portraiture in Action*. New Haven and London: Yale University Press.
- Hammar, Britta 1977: Silkebroderade taylor. *Kulturen 1977*. Lund: Berlingska Boktryckeriet, s. 53–62.
- Hofling, Daniel 2019: *Kv Barnängens gård. Trädgårdens allé och solitära träd. Södermalm, Stockholm. Antikvarisk förundersökning*. Stockholm: Stadsmuseet.
- Hultmark, Emil 1935: *Kungl. Akademiens för de fria konsterna utställningar 1794–1887*. Stockholm: C. E. Fritzes Kungl. Hovbokhandel.
- Ilmakunnas, Johanna 2013: Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar: Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker. *Historisk tidskrift för Finland*, 2, s. 156–184.
- Ilmakunnas, Johanna 2016: Embroidering Women and Turning Men: Handiwork, Gender, and Emotions in Sweden and Finland, c. 1720–1820. *Scandinavian Journal of History*, 41:3, s. 306–331.
- Karlsson, Eva-Lena 2012: "Genom Systrens pensel och vänskapsfulla nit": Ulrica Fredrica Pasch. I: Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson (red.): *Stolthet & Fördom: Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*. Stockholm: Nationalmuseum, s. 95–105.
- Kelly, Catherine E. 2008: Reading and the Problem of Accomplishment. I: Heidi Brayman Hackel &

- Catherine E. Kelly (ed.): *Reading Women: Literacy, Authorship, and Culture in the Atlantic World, 1500–1800*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, s. 124–144.
- Levertin, Oscar 1899: *Niclas Lafrensen d. y. och förbindelserna mellan svensk och fransk målar-konst på 1700-talet*. Stockholm: Kungl. Hofboktryckeriet Iduns Tryckeri AB.
- Lindberg, Anna Lena 1998: Through the Needle's Eye: Embroidered Pictures on the Threshold of Modernity. *Eighteenth-Century Studies*, 31:4, s. 503–510.
- Lundström, Bo 1999: *Officieren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lundström, Bo 2008: Amatörerna och Konsten. I: Jacob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria. Karl Johantiden*. Stockholm: Bokförlaget Signum, s. 333–363.
- McBrinn, Joseph 2020: *Queering the Subversive Stitch: Men and the Culture of Needlework*. London: Bloomsbury.
- Nefedova, Olga 2009: *A journey into the world of the Ottomans: the art of Jean-Baptiste Vanmour (1671–1737)*. Milan: Skira Editore.
- O'Day, Rosemary 2008: Family Galleries: Women and Art in the Seventeenth and Eighteenth Century. *Huntington Library Quarterly*, 71:2, s. 323–349.
- Olausson, Magnus & Jessica Sjöholm 2001: *Illustrerad katalog över svenska och övriga nordiska miniatyrer I–II*. Stockholm: Nationalmuseum.
- Pappas, Andrea 2015: Each Wise Nymph that Angles for a Heart: The Politics of Courtship in the Boston 'Fishing Lady' Pictures. *Winterthur Portfolio*, 49:1, s. 1–28.
- Parker, Roszika 2010: *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*. London: I. B. Tauris.
- Parker, Roszika & Griselda Pollock 1981: *Old Mistresses: Women, Art, and Ideology*. London: Routledge.
- Reenstierna, Märta Helena 1946: *Årstadsboken Del I 1793–1812*. Sigurd Erixon, Arvid Stålhane & Sigurd Wallin (red.). Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- Riley, Noël 2017: *The Accomplished Lady: A History of Genteel Pursuits c. 1660–1860*. Plymouth: Oblong.
- Schwartz, Marie Sophie 1861: *Börd och bildning*. Stockholm: Adolf Bonnier.
- Sidén, Karin 2018: Förord. *Tunna trådar: Suzy Strindberg*. Stockholm: Prins Eugens Waldemarsudde, s. 4–5.
- Sloan, Kim 2000: *A Noble Art: Amateur Artists and Drawing Masters*. London: British Museum.
- Smith, T'ai 2014: Textile. *Encyclopedia of Aesthetics*. Oxford: Oxford University Press.
- Spies-Gans, Paris Amanda 2018: Exceptional but not Exceptions: Public Exhibitions and the Rise of the Woman Artist in London and Paris, 1760–1830. *Eighteenth-Century Studies*, 51:4, s. 393–416.
- Strobel, Heidi A. 2021: Women's embroidered self-portraiture in the late 18th century: Authorship, agency, and artistry. *Literature Compass*, 18:5, n.p.
- Swain, Margaret 1994: *Embroidered Georgian Pictures*. Buckinghamshire: Shire Publications.
- Sylvan, Bo 1996: "Förord". I: Eva-Lena Bengtsson (red.): *Ulrica Fredrica Pasch och hennes samtid*. Stockholm: Kungliga Akademien för de fria konsterna, s. 3.
- Wallin, Sigurd 1930: Sydda tavlor. I: Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.): *Svenska kulturbilder del V och VI*. Stockholm: Skoglunds Bokförlag, s. 287–300.
- Weisberg-Roberts, Alicia 2009: Introduction: Mrs Delany from Source to Subject. I: Mark Laird & Alicia Weisberg-Roberts (ed.): *Mrs Delany and Her Circle*. New Haven: Yale University Press, s. 1–16.
- Werkmäster, Barbro 1991: Av bild – själv bild – bild själv: Om kvinnliga konstnärers självporträtt. *Konsthistorisk Tidskrift*, 60:2, s. 71–99.
- Werkmäster, Barbro & Eva-Lena Bengtsson 2012: Konstlärskarinnor och yrkeskvinnor. I: Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson (red.): *Stolthet & Fördom: Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*. Stockholm: Nationalmuseum, s. 81–92.
- Westén, Aron 1850: Doctor Carl Christian Lilljenwalldh. *Svenska Kongl. Hof-Clericiets historia. Fjerde afdelningen. Ifrån 1800 till 1850*. Stockholm: P. A. Huldberg, s. 6–8.
- Yu, Ying 2010: "Gu's Embroidery". *Asian Social Science*, 6:1, s. 61–66.

SUMMARY

Clara Catharina Olbers (1776–1842)

A Portrait of an Embroideress in Nationalmuseum's Collection of Portrait Miniatures

This article examines a miniature portrait of Clara Catharina Olbers (c. 1806–1808) by the Swedish miniature painter Johan Erik Bolinder in the collections of Nationalmuseum in Stockholm, and situates it in the historical context of the Gustavian art world. The portrait miniature of Olbers has, until now, been understood as a typical portrait of a woman at the beginning of the nineteenth century. However, this article reconsiders such assumptions by linking the portrait to

three embroidered landscapes by the Olbers sisters in the collections of Nordiska museet. In so doing the article argues for the, often underestimated, significance of embroidered pictures in Swedish art in the late eighteenth- and early decades of the nineteenth century, and at the Royal Swedish Academy of Fine Arts in particular.

Keywords: Embroidery, Landscape, Portrait Miniatures, Mary Linwood, Johan Erik Bolinder

Länsstyrelsen och o-djuret

Lek som strategi i fridlysningen av Storsjöodjuret 1985–2005

Sanna Händén-Svensson och Hanna Jansson

”Fridlys Storsjöodjuret!” I januari 1985 skickar Turistbyrån Östersund detta krav till Länsstyrelsen Jämtland. Det går inte an att Jämtlands unika och internationellt omtalade sjöodjur inte är skyddat, skriver ordföranden på Turistbyråns brevpapper – krönt av en stiliserad bild av just Storsjöodjuret. Förlagan är en staty skapad av Einar Hagnestad 1982, som ofta syns på fotografier från staden och som är reproducerad i många format (bild 1 och 2).

Begäran initierar en årslång remissprocess. I den här artikeln tolkar vi kommunikationen runt fridlysningen av Storsjöodjuret från 1985–86 samt tidigt 2000-tal i termer av lek, genom att undersöka hur länsstyrelsen och en rad remissinstanser förhåller sig till ett djur med stor regional betydelse men vars existens inte vetenskapligt bevisats. På vilka sätt går det att förstå fridlysningsärendet i termer av lek? Hur förhandlar och gör olika aktörer mening av fridlysningens giltighet och vilka reaktioner och förhållningssätt väcker länsstyrelsens lekinvit hos remissinstanserna?

Berättelserna om ett stort okänt djur i den jämtländska Storsjön har en månghundraårig tradition och återfinns i såväl folklorens kollektiva sägner och individers erfarenhetsberättelser (Swahn 1990; jfr af Klintberg 2011) som i medierapportering. Genom århundradena har Storsjöodjuret framställts både som ett mytiskt folktröväsena och som ett djur möjligt att fånga¹ eller kategorisera. Vid förra sekelskiftet gjordes utredningar av zoologerna Einar Lönnberg (1898, 1899) och Peter Olsson (1899) för att utreda Storsjöodjurets möjliga existens och klargöra dess arttillhörighet. Denna period var också glansdagar för storsjöodjursobservationer (Ullstad 2018).

I pressen har rapporterna om storsjöodjursobservationer med tiden blivit färre, men ansträngningar för att dokumentera Storsjöodjuret pågår alltjämt. Föreningen Storsjöodjuret, grundad i början av 2000-talet, be-

1. Turistbyrån Östersunds logotyp baserad på konstnären Einar Hagnestads Storsjöodjuret-staty 1982. Detalj från Turistbyråns Östersunds hemställan.

2. Konstnären Einar Hagnestads Storsjöodjur återfinns i flera format och material i stadsrummet. Här på en soptunna. Foto: Sanna Händén-Svensson.

driver ett aktivt insamlingsarbete av observationsberättelser och vid museet Jamtli finns en observationsdatabas. Samtidigt har den som säger sig ha sett Storsjöodjuret, åtminstone sedan slutet av 1800-talet, ofta betraktats som en skämtare, inte vid sina sinnens fulla bruk eller drucken, och har ofta avfärdats med hån och löje (jfr *Aftonbladet* 1898-12-20, *Östgöten* 1898-12-17, ÖMEA 7.23, *Östersundsposten* 1936-08-16, 1981-07-11).

Idag räknas Storsjöodjuret som en kryptid – ett djur vars existens inte är vetenskapligt bevisad; som enligt lokal folklöre finns där vetenskapen säger att det inte borde finnas; eller djur som av vetenskapen anses utdöda men som människor hävdar att de sett (Bubandt 2019, Hurn 2017, jfr Regal 2009, 2011, Rossi 2016, Swahn 1990, Welinder 1998, 2004).

Sjökryptider såsom Storsjöodjuret, Skottlands Nessie eller Champ i Lake Champlain (Magin 2016) används återkommande på olika sätt för att främja turism och miljöfrågor, samt som en resurs i regionala kulturavspolitiska strategier (jfr Ronström 2008, jfr Gradén 2003, jfr Holst Kjaer 2019). Fridlysningar kan ses som ett exempel på detta: Champ fredades 1983 och det så kallade White River-monstret Whitey har sedan 1973 en fristad i en del av sin flod i Arkansas (Spitzer 2008).² Andra exempel i Jämtland är EU-projektet ”Storsjön runt med Storsjöodjuret”, som startades 1999 och där kommuner runt Storsjön etablerat observationsplatser för Storsjöodjurspaning. I Svenstavik öppnades 2012 ett Storsjöodjurscenter som lockar besökare med bland annat undervattenskameror (storsjoodjurcenter.se). Aktiviteter som vänder sig till barn reproducerar även de förståelse av Storsjöodjuret som del av Jämtland och det jämtländska. Sedan 2000 finns den gröna storsjöodjursungen Birger som figurerar i barnböcker och offentlig utsmyckning i Östersund. Östersunds kommun ger ut en lärarhandledning där förskolebarn i länet kan undervisas om vatten- och avloppsfrågor med Birgers hjälp (Vatten Östersund).

Som framgår i det följande formulerar sig länsstyrelsen och ärendets remissinstanser återkommande som vore Storsjöodjurets existens ett okontroversiellt faktum – samtidigt som de med en rad olika stilgrepp tycks antyda att de *inte* menar att så är fallet. Därför har vi valt att tolka fridlysningsärendet i termer av lek, då lek med Gregory Batesons definition utgör en avancerad kommunikationsform där deltagarna med metakommunikativa leksignaler såsom ordval eller tonläge just visar att det som sägs och görs är både på riktigt och på låtsas och därför inte ska tolkas bokstavligt (1999[1972], jfr Gustafsson 1995, Gustafsson 2002:26, jfr Huizinga 2016 [1938]). I leken imiteras så verkliga handlingar men imitationen är inte avsedd att betyda samma sak som det imiterade – ett lekt slagsmål härmar med Batesons liknelse ett verkligt slagsmål men betyder inte samma sak, är inte tänkt att uppfattas som hotfullt eller orsaka någon verklig smärta.

Inom lekens ramar möjliggörs därmed beteenden som annars inte skulle vara accepterade (Bateson 1999[1972], Goffman 1986[1974], Gustafsson 2002:153). Dess sammanförande av till synes oförenliga företeelser kan ge upphov till paradoxer och utmana etablerade kategorier (jfr Bateson 1999[1972]:16, Norrick 2003, Engman 2014:22, Jönsson & Nilsson 2014:11). Leken kan därför också ligga nära humorn (Gustafsson 2002, Engman 2014), där dubbeltydighet och inkongruens ofta är avgörande. Skämt och humor kan, som framgår nedan, vara en tydlig leksignal, men också vara ett sätt att störa lekandet.

Lek är alltså ett sätt att rama in och förstå en social situation (Goffman 1986[1974]). En formell myndighetsprocess är ett annat, och kan åtminstone förväntas medföra helt andra beteenden. I fridlysningsärendet överlappar dock dessa två ramar varandra. Särskilt fokus läggs i analysen på dokumentens dubbeltydigheter, nyanser och skiftande tonlägen, med vilka deltagarna utmanar remissgenrens konventioner och gränser (jfr

Arvidsson 1999:47) och ramar in och ramar om fridlysningsfrågan i kommunikationen om Storsjöodjurets varande och betydelser (jfr Goffman 1986[1974]: 43f, Persson 2012:51f, 296).

Material och utgångspunkter

I Länsstyrelsen Jämtlands arkiv finns åtta digitaliserade akter med närmare 200 sidor som rör fridlysningsfrågan av Storsjöodjuret.³ De äldsta dokumenten är från 1962, de senaste från 2008. Fridlysningsprocessen har tre faser: 1985–1986 utreds och beslutas om fridlysning. År 2002 ansöker en privatperson om dispens från fridlysningsförbud, vilket i förlängningen leder till att Justitieombudsmannen under 2004–2005 utreder länsstyrelsens agerande varpå fridlysningsförbudet upphävs. I denna artikel är det materialet från 1980-talet som står i centrum. Dokumenten från 2000-talet bidrar med fördjupande kunskaper och används som stöd för analysen. Därtill utgör intervjuer och observationer genomförda av Händén-Svensson för hennes pågående avhandlingsprojekt bakgrundsmaterial.

I brev, interna meddelanden, remisser och remissvar samt myndighetsbeslut och pressklipp förhandlar skilda aktörer om fridlysningsfrågan. I analysarbetet har vi sorterat dokumenten kronologiskt, delat in dem i intern respektive extern kommunikation samt efter vilken typ av utsaga som det rör sig om (jfr Hörnfeldt 2011:249). Vi har tolkat ut-sagorna genom att bland annat sortera dem på skalor och i matriser av dubbeltydighet och klarspråk, drift och seriositet, varigenom aktörernas sinsemellan olika förhållningssätt framträtt.

Materialet har precis som allt arkivmaterial sina begränsningar (Hörnfeldt 2011, Jönsson & Nilsson 2017, Geschwind & Jansson 2022). Vi vet inte om det finns intern skriftlig kommunikation som inte förts till handlingarna och dokumenten visar inte vad som tänkts och sagts därutöver. Det finns luckor i det skildrade förloppet och vi har begränsad

kännedom om de inblandades relationer och intentioner. Analysarbetet har dock präglats av kännedom om möjliga förklaringar till varför fridlysningsfrågan initierades och genomfördes, framlyfta av intervjuade personer med insyn i ärendet och som antyds i materialet. 1986 firades Östersunds 200-årsjubileum och fridlysningsfrågan har sagts vara ett sätt att skapa uppmärksamhet kring detta (se även *Dagens Nyheter* 1986-01-25). För detta talar även att ärendet initieras av Turistbyrån Östersund – en ekonomisk förening bildad av Östersunds kommun i samarbete med näringsidkare i trakten. Därutöver uppger en tidigare anställd vid länsstyrelsen att ärendet inramades av osämja mellan två kollegor. Det är möjligt att båda förklaringarna är giltiga och att en konflikt bidragit till ett avsiktligt övernitiskt drivande av en kulturavspolitiskt och turistiskt motiverad process.

De diskuterade skeendena ligger ett trettio-tal år tillbaka i tiden och vissa av de inblandade är ännu i livet. Med enstaka undantag omnämns personerna i materialet med yrkestitel och initialer, för att betona att det är yrkesrollernas och de olika aktörernas handlingar som här är av intresse. Anonymisering är ej möjlig och har inte heller ansetts vara motiverad. För de många personer bekanta med processen och lokalsamhället är de inblandade redan kända. Materialet är offentligt och fridlysningsbeslutet med dess utförliga, smått absurda, underlag skickades till lokalpress och Tidningarnas Telegrambyrå och finns för allmän beskådan på Jamtlis storsjöodjursutställning.

”Låt oss spela med i spelet”

Med uppfordrande tonläge och hänvisningar till lagparagrafer etablerar Turistbyrån i sitt brev en juridisk och zoologisk ram som sedan präglar hela fridlysningsärendet. Redan här framställs Storsjöodjurets existens som ett naturvetenskapligt faktum. Om Storsjöodjuret är däggdjur eller fågel är det redan indirekt skyddat, fastslår Turistbyrån,

då jaktstadgan §1 (SFS 1938:279) fastslår att dessa djur är fridlysta förutsatt att ingen allmän jakttid finns fastställd. Det finns det ju inte för storsjöodjur. ”Men om Storsjöodjuret inte är däggdjur eller fågel? Ja, då finns idag inget skydd. Det är naturligtvis oacceptabelt och bör snarast rättas till.” Därför bör länsstyrelsen besluta om total fridlysning av Storsjöodjuret, i enlighet med naturvårdslagen § 14 (SFS 1964:822).⁴ Paragrafen fastslår att myndighet får utfärda förbud mot att döda, skada eller fånga exemplar av hotad art, liksom förbud mot att bortta eller skada bon, ägg eller rom.

Det är rimligt att anta att Turistbyrån menar att en fridlysning av Storsjöodjuret skulle gynna Jämtland och Östersund genom att locka besökare till trakten. Vad Turistbyråns begäran utlöser för reaktioner på länsstyrelsens Naturvårdsenhet kan vi däremot inte säkert veta, även om vi alltså fått uppgifter om såväl turistisk potential som interna konflikter. De konkreta spår som finns är meddelanden mellan en handfull personer inom myndigheten samt deras handskrivna kommentarer på de formella handlingarna, vilka ger en fingervisning om hur fridlysningsärendet kommenterats internt.

Snart efter att hemställan mottagits formuleras ett utkast till remiss och promemoria med tillhörande sändlista som Naturvårdsenhetens byrådirektör OT skickar vidare för påsyn till sin kollega MD, byrådirektör för Miljövårdsenheten:

[M] D

Vad tyx!?! Vi bör väl ha ett godkännande av [L] C före remiss. Se särskilt avsändningslistan. /[O]

Den handskrivna lappens formuleringar och stavning har en kollegialt informell ton, men antyder att de inte är helt säkra på hur ärendet ska hanteras. Miljövårdsenhetens byrådirektör tycks ha gett sitt medhåll då det i högra hörnet står ”OK/MD”. Kort därefter

sänder OT sitt utkast för godkännande till länsrådet LC med vidhörande fråga: ”Jag vill nog ha Din välsignelse innan jag skickar iväg detta ärende!” Godkännandet får de några dagar senare:

Promemorian från din hjärna och hand är utmärkt. Låt oss spela med i spelet. O.K. från min del alltså. 1985 01 18 LC

Önskan att befästa remissen hos överordnade indikerar att byrådirektörerna möjligen anser sig vara ute på djupt vatten. Länsrådets kommentar ”Låt oss spela med i spelet” utgör därtill materialets klarast uttalade leksignal och ger en tydlig indikation på att innehållet i den remiss med bifogad promemoria som kort därefter skickas ut kanske inte ska tas helt bokstavligt.

I remissen från 24 januari 1985 har länsstyrelsen tagit fasta på Turistbyråns resonemang om naturvårdslag och jaktförordning och redogör för hur skyddet ser ut för däggdjur, fåglar, en rad vattenlevande arter och insekter. I inget fall skyddas Storsjöodjuret av befintliga bestämmelser. ”Problemet”, fastslår promemorian, ”i samband med fredning är således att utröna vilket slags djur som Storsjöodjuret egentligen är.” Därför ombeds instanserna besvara två frågor:

Fråga om fridlysning av Storsjöodjuret.

Rubricerade ärende översändes för eventuellt ytterligare. Med hänvisning till bifogad PM är länsstyrelsen särskilt intresserad av uppgifter som kan öka kännedomen om vilken slags djurart Storsjöodjuret egentligen är samt även odjurets latinska namn. Svar önskas senast 1 april 1985.

Både Turistbyrån och länsstyrelsen ser uppenbart poänger med att driva ärendet om Storsjöodjurets fridlysning. För att en sådan ska vara möjlig krävs dock att det aktuella djuret är vetenskapligt verifierat, vilket sätter dem i en knivig situation. Som regional aktör i Jämtland kan det vara svårt att offentligt säga

att Storsjöodjuret inte finns på riktigt – särskilt om avsikten är att locka besökare som vill se odjuret. För en myndighet som länsstyrelsen kan det likaså anses olämpligt att påstå att ett icke-verifierat djur *finns*. Därför tycks lek här erbjuda en lösning som möjliggör för Turistbyrån och länsstyrelsen att driva fridlysningen genom att omskriva Storsjöodjuret som ett objektivet existerande djur, samtidigt som de genom en rad leksignaler visar att talet om arttillhörighet inte är avsett att tas för seriöst.

En sådan leksignal är krocken mellan remissgenrens seriositet – konnoterad i layout, diarienummer och myndighetens logotyp – och en sakfråga som kan framstå som absurd och där inga nyanserade kommentarer finns. En annan signal är att remissens avsändningslista, som krävde särskilt godkännande, består av aktörer där de flesta kan antas ha liten kunskap om zoologi. Listan består av åtta lokala båtklubbar, två dykföreningar, Moltas Eriksson – psykiatriker, dåvarande president för Republiken Jämtland, underhållare och initiativtagare till festivalen Storsjöyrans återkomst 1983, föreningen Storsjöodjurets Vänner, Länsmuseet i Jämtland, Länsjaktvårdsföreningen, Fiskeriintendenten i Härnösand, Storsjöns fiskevårdsförening, Fiskevattenägarförbundet samt Storsjöns Segelsällskap. Även valet av 1 april som svarsdatum tolkas här som en tydlig lekinvit till remissens mottagare. Frågan är vilka som nappar på inbjudan – och hur?

I klartext

Av de inkomna svaren är det två som kan anses sakna den dubbeltydighet som är lekens förutsättning. Fiskeriintendenten i Härnösand svarar redan efter några dagar och redogör för det juridiska utrymmet för fridlysningar innan han konstaterar:

Fridlysning/fredning av icke verifierad djurart synes ej vara möjlig att införa med stöd av någon av ovanstående författningar. Jag får därför föreslå att

frågan får anstå till dess ett första exemplar kunnat fångas, identifieras och eventuellt återutsätts i Storsjön.

Det korta svaret lämnar liten möjlighet för att tolka in någon annan innebörd än det som sägs: befintliga regler, lagar och naturvetenskaplig kunskap möjliggör ej fridlysning av Storsjöodjuret. Fiskeriintendenten är därmed den aktör i materialet som tydligast nekar till att delta i ärendet genom lek – trots den avslutande öppningen för en möjlig framtida identifiering.

Det utförliga svaret från Jämtlands Läns museum (senare Jamtli) inkommer först i juni och beskriver Storsjöodjurets stora kulturella betydelser. Yttrandet är en genomgång av sjöormars roll i myter, Bibeln och Aristoteles naturlära. ”I äldre källor finns många berättelser om olika stora sjö- och havsodjur, till vilken djurart Storsjöodjuret bör kunna hänföras” uppger svaret. Det ringar därefter in ett dilemma som frågan aktualiserar:

Problemet med att bestämma sjöormens zoologiska tillhörighet är det sista i en lång rad av liknande problem, som gått i arv sedan urminnes tider. I de äldsta tiderna fanns en mycket rik fauna av mer eller mindre fantastiska djur och odjur. Medan alla övriga med tiden antingen bestämts som verkliga djur och funnit sin plats i zoologin – eller definitivt hänvisats till fantasins värld, har sjöormen kvarstått mitt på den efter hand ganska skarpa gränsen mellan fantasi och verklighet.

Med detta kunskapsunderlag, sammanfattar svaret: ”anser länsmuseet att Storsjöodjuret med största sannolikhet är en sjöorm”.

Genom att försöka besvara länsstyrelsens frågor om arttillhörighet kan museet förvisso sägas delta i fridlysningsleken. Samtidigt saknas här helt signaler som indikerar att det sagda inte skulle vara avsett att tolkas bokstavligt. Tvärtom är det just som ett riktigt och viktigt kulturellt fenomen som Storsjöodjuret och liknande företeelser beskrivs. Svaret betonar också att synen på epistemologi skiftat

över tid. Det som i en tid förstås som verkligt kan i en annan framstå som påhittat och Storsjöödjuret befinner sig i denna tvetydiga värld mitt på ”gränsen mellan fantasi och verklighet”. Museet berör inte själva fridlysningen och uttalar sig inte om hur de ställer sig till Storsjöödjuret som någonting annat än ett kulturellt fenomen.

Gemensamt för de två svaren är således att de inte förhåller sig till det humoristiskt konnoterade svarsdatumet 1 april och saknar inslag som skulle kunna tolkas som skämt eller ironi. Inte heller finns här de språkliga vridningar som annars är vanliga i materialet. Därmed håller de sig också inom remissvarets genrekonventioner – med sakliga redogörelser utifrån avsändarens specifika kompetens.

Indignation och valfisk

Samfundet Storsjöödjurets Vänner (SSV) är en studentikos sammanslutning grundad i Uppsala 1960 av medlemmar av Jamtamot, en hembygdsförening för män från framförallt Jämtland och Härjedalen, tillhörande Norrlands nation (Jacobsson 1985). Inför 25-årsjubileet 1985 betonar preses Erling Jacobsson hur samfundet i olika sammanhang drivit frågan om Storsjöödjurets fridlysning, liksom de stipendier och diplom som utdelats till personer som verkat för en förbättring av dess livsmiljö (Jacobsson 1985). 1963 var stipendiesumman 49 öre – knappt 14 kronor i dagens penningvärde – och delades ut av samfundets frackklädda generalsekreterare och ledamot (*Östersundsposten* 1963-08-07). Genom kombinationen av högtidsklädsel och den begränsade stipendiesumman tycks männen på bilden uttrycka både ceremoniell värdighet och lättsinne. På liknande sätt förenar samfundets remissvar ett stort allvar med undertoner som samtidigt underminerar detta.

I remissvaret som inkommer den 14 februari hävdar Jacobsson bestämt att Storsjöödjuret redan är fridlyst sedan 1960-talet, efter ett initiativ från SSV. Bland akterna från länsstyrelsen finns mycket riktigt ett brev från

samfundet från 1962 där frågan om fridlysningen lyfts, med ett handskrivet ”*ad acta*” i högra hörnet. Tonen i svaret från 1985 är indignerad, språkbruket högtravande.

Den framställning från Östersund Turistbyrå (privat-företag med vinstintresse?) som länsstyrelsen skickat ut på remiss ser vi i Samfundet som ett oblygt försök att återigen exploatera Storsjöödjuret. Det är så mycket mer förkastligt som det sker under former som kan vilseleda befolkningen att tro att det sker för Storsjöödjurets bästa. Så är enligt vår mening ingalunda fallet.

Just det seriösa tonläge som kännetecknar många av dokumenten i materialet har gett upphov till en känsla av osäkerhet hos oss. Menar avsändarna trots allt vad de skriver? Är det för oss som utomstående skruvade sakfrågor som får svaren att framstå som på lek? Det finns ju många personer som verkligen tror att Storsjöödjuret finns och för vilka egna eller andras observationer varit en omskakande upplevelse. Tillhör SSV:s medlemmar skaran av så kallade *believers*? Denna osäkerhet har bitvis försvårat vår egen inramning av materialet – vad är det egentligen som pågår här? Men så dyker en formulering eller insprängd lustighet upp, en uppenbar dubbeltydighet eller i remissammanhanget malplace-rad formulering, vilken indikerar att det trots allt är rimligt att anta att det för avsändaren är en form av lek som det – åtminstone delvis – är frågan om.

I SSV:s svar ryms flera sådana tonartsväxlingar. Exempelvis förs ett initialt sakligt resonemang om fridlysning som ett föråldrat sätt att skydda hotade arter. Istället rekommenderas att artens biotop skyddas, ”vilket mer svarar mot modern ekologisk forskning och grundsyn”. Sedan följer en ordlek som motsäger det just uttryckta allvaret: ”Samfundet står givetvis gärna till tjänst med mer precisa frågeställningar inför ett sådant djupgående (!) forskningsprojekt.” Promemorians ”funderingar om räkor, krabbor och musslor [...] tyder på att ärendet måhända kommit

till avdelningen för restauranger, matställ-
en och livsmedel”, vilket påstås vara oroan-
de för en person vänligt sinnad gentemot
Storsjöodjuret. Samfundet varnar för ”ten-
densen att dra upp Storsjöodjuret i alla tu-
ristiska sammanhang” och säger sig känna
oro för att Storsjöodjuret ska bli en valfrå-
ga 1985 då ”Samfundet vägrar acceptera att
Storsjöodjuret görs till en valfisk”. Trots sina
dubbeltydiga reservationer bemöter samfun-
det avslutningsvis länsstyrelsens artfråga:
”Storsjöodjuret är ett Storsjöodjur. Låt det så
förbli och fridlys det gärna en gång till även
om det är en onödig åtgärd.”

Skilda tonarter

Vi vänder oss nu till två remissvar som kastar
sig in i artbestämningsleken men som präglas
av sinsemellan skilda stämningsslägen. När
Fiskenämnden i Jämtlands län sammanträder
i mars 1985 deltar nämndens ordförande, tre
ledamöter, tre fiskerikonsulenter samt fiskeri-
intendenten som redan skickat in sitt ovan
nämnda svar och anmäler avvikande mening.
Fiskenämnden, vid dåvarande statliga myndig-
heten Fiskeriverket, håller sig inom de ramar
som länsstyrelsen upprättat och spelar vidare
på dess frågor. Tonfallet är vänligt och glatt i
svaret som inkommer på utsatt datum 1 april.
Samtidigt förskjuts svaret mot de för näm-
nden relevanta miljövarsfrågorna. De finner
det ”glädjande att frågan om Storsjöodjurets
– eller riktigare Storsjöodjurens – framtid
och överlevnad behandlas på ett sätt som
motsvarar andra hotade arter i samhället”.
Storsjöodjuret måste ses som en fiskart på
grund av att de alltid observerats i vatten och
hur de beskrivits. Att observationerna av stor-
sjöodjur går ner är oroande. Här framhåller
nämnden länets avfolkning som en förklaring,
en minskning av antalet storsjöodjur som en
annan. Utvecklingen behöver brytas. Därför
är nämnden beredd att svara för kartlägg-
ning av ”numerär, reproduktionsförutsätt-
ningar och miljökrav m m” så länge medel
satsas. Frågan om en genbank bör utredas.

Fridlysning bör måhända anstå tills ”ovan-
stående undersökningar utförts och fiskarten
ifråga infångats, klassificerats och återutsatts
i Storsjön” – en formulering som ekar från
fiskeriintendentens tidigare remissvar. Så blir
åtgärdsförslagen glättigare: nämnden lovar
att under innevarande sommar företa obser-
vationsturer med ångfartyget Thommeé (*sic!*)
för att observera ”dessa stora fiskars liv och
leverne”.

Fiskevattenägarförbundets svar är tvärt-
om sarkastiskt och kritiskt. Förbundet är en
intresseorganisation för fastighetsägare och
aktörer som äger rätten till fisket på enskil-
da vatten (vattenagarna.se) och behandlar
fridlysningen på ett styrelsemöte i februari.
Svaret författas dock enligt dateringen 1 april.
Länsstyrelsen uppmanas att hädanefter om-
nämna Storsjöodjuret som storsjöodjuren – i
plural då flera exemplar krävs för artens fort-
levnad, samt som djur snarare än odjur då
200 års observationer inte indikerat skada på
människor eller egendom. Att storsjöodjuren
saknar latinskt namn beror på att den ”jämt-
ländska urbefolkningen” undanhöll djurens
existens för ”storsvenska invandrare”⁵ vid ti-
den för Linnés resa i Norrland.

Dock vore det förmätet av förbundet att
meddela sina observatörers rapporter ”gent-
emot naturvårdsenhetens mångtaliga, hög-
kompetenta och allvisa befattningshavare”.
Udden riktas således inte mot fridlysningen
utan mot själva myndigheten. Bakom det
syrliga smickret anas en konflikt som tycks
föregå fridlysningsärendet. På allmänna vat-
ten är det staten och dess myndigheter som
beslutar om fisket, men dessa kan även fat-
ta beslut som inskränker fiskerättsägarnas
självbestämmande (Utbildningsmaterial från
Fisketillsyn.se). Att regeringen tillåtit fritt
hundredskapsfiske på enskilda vatten har att
döma av tonen i remissvaret retat upp fiske-
vattensägarna. Förvisso borde en fridlysning
inte behövas, fortsätter förbundet nämligen,
då ”djur ej får fiskas med fiskeredskap” medan
”vattenlevande varelser ej får jagas i insjöar”.

Med rådande regel anses storsjödjuret därmed redan vara skyddade. Men en fridlysning är ändå motiverad på grund av den allmänna olydnad mot Storsjöns fiskeregler som råder, samt då storsjödjurens reproduktion ”under diyngelstadiet” äventyras av länsstyrelsens ”avstyrkande av begränsningar i fiskebestämmelserna enl 20 § med nät”. Avslutningsvis rekommenderar förbundet att tillsynen av fridlysningsbestämmelserna inte åläggs ”ev. opålitliga och tvivlande befattningshavare” utan istället blir ett hedersuppdrag för landshövdingen.

”Diyngel” är ett exempel på återkommande oxymoroner i materialet, där arter sammanfogas för att framställa Storsjödjuret som både ett faktum och en ontologisk omöjlighet – i det här fallet genom att utmåla yngel som diande liksom däggdjuren. Tonfallet skiftar så och blir mer konspiratoriskt. Ett ytterligare skäl till fridlysning anses vara den ”eskalerande exploateringen av alla tillgängliga resurser som är möjliga att förbruka, t.ex. vissa länsorgans outtalade planer att arrangera storjaktsfiske på Storsjödjuret för tyska miljonärer, samt övriga turistintendents oredovisade planering”. Utöver fridlysning förespråkas också fotograferingsförbud för att souvenirförsäljningen inte ska drabbas om det bevisas att produkter inte överensstämmer med djurens verkliga utseende, ”med inkuranta lager, felaktig produktionsapparat, arbetslösa souvenirverkare m.m.” samt med tanke på den ”skada Östersunds turistbyrå skulle lida i sina marknadsföringsansträngningar vid avslöjandet av en så publikdragande myt.” Länsstyrelsen säger sig senare ha noga övervägt detta förslag.

Lekramen spricker

Lek är en verklighetsaspekt med sköra ramar (jfr Goffman 1986[1974]:10). Som Lotten Gustafsson visat kan vissa deltagare få dessa att spricka genom att medvetet ändra lekens riktning eller störa leken med ”burleska gränsöverskridningar” (2002:156, jfr Gustafsson

1995, 1998). Detta är fallet i svaren från Storsjöns Segelsällskap (SSS) och Republiken Jämtlands president.

SSSs svar har ett överdrivet byråkratiskt språk med omständliga meningar med i praktiken litet innehåll. Yttrandet sägs vara grundat i ett enhälligt styrelsebeslut den sista januari men inkommer 1 april – en återkommande bekräftelse från flera remissinstanser att de uppfattat den leksignalen. Den första meningen är omkring 120 ord lång och fastslår att Storsjödjuret enligt SSSs stadgar är rött till färgen, vilket återspeglas i sällskapets emblem (som på SSSs brevpapper dock är blått). Därför skulle det vara stadgevidrigt att påstå något annat än att djuret är just rött. Sällskapet säger sig ha ”gått på djupet, ja nästan till botten i berörd fråga” för att utröna vad odjuret är för art, och tagit flera rapporter till sin hjälp. Dessa bifogas som namngivna bilagor med titeln ”Forskningsrapport”, men visar sig vara kopierade sidor ur uppslagsverk om evolution (bild 3) samt en karta över olika djurarters utbredning över världen. På kartan har SSS ritat in ”Storsjödjurets hemvist” vid Sverige. ”Ur denna rapport läses elegant ut vad som är vått och vad som är torrt. Dock synes icke kunna utläsas vilket LYS-tal som åsatts nämnda Storsjödjuret.” Lys-tal är ett

3. Bilaga i Storsjöns segelsällskaps remissvar. Sällskapets emblem är fotokopierat med en sida ur en vetenskaplig bok om djurens evolution från encelliga organismer till megafauna.

tidigare klassificeringssystem för kappseglingens båtar hastighet.

SSS kan efter sin undersökning dra slutsatsen att Storsjöodjuret ”med största sannolikhet tillhör klassen *Avespiecesmammalia* med artnamnet *Hydrogiganta Monstruidae Jemtlandicum*”. De latinska termerna översätts lämpligen till fågelfiskdäggdjur respektive jämtländsk monstros vattengigant. SSS sätter sig införande av jakttid på Storsjöodjuret, men yrkar att den i så fall förlägges (till sekunden) ”mellan 01.59.59 och 03.00.00 vara sommartid inträder, och att eventuell jakt av odjuret endast får ske med isjakt över öppet vatten”. Isjakt är en farkost med segel och medar som möjliggör segling över is.

Moltas Eriksson var Republiken Jämtlands förste president, TV-underhållare och psykiatriker på Ulleråkers sjukhus. Han är kortfattad i sitt svar, författat 1 april:

Storsjöodjuret är till hälften reptil, till hälften däggdjur av hästtyp samt till hälften fisk. Få se? Det blir 150% odjur det? Jo, men det stämmer ju bra. Ett unikt odjur. Monster unika. Dessutom kan det hålla andan i 10 år och ses därför inte alltför ofta.

På likartade sätt ges svar på länsstyrelsens frågor genom att sammanväva skilda arter med varandra på sätt som tydligt diskvalificerar det egna svaret. Erikssons och SSSs respektive svar kan förvisso sägas rymma just den dualitet som enligt Bateson kännetecknar leken (1999[1972]), då de besvarar artfrågorna men på ett sådant sätt att de uppenbart inte ska tolkas bokstavligt. Dock går de så långt i sina formuleringar att det överenskomna låtsande som är avgörande för leken blir så förstorat att kvar bara finns ”detta är inte på riktigt”. Därtill spräcks de av länsstyrelsen uppsatta ramarna genom att instanserna överskrider inte bara lekens utan också remissgenrens gränser genom sina uppenbara hyperboler och oxymoroner. Till sin utformning följer de förvisso med remissvarets eller det formella brevets etablerade genrekonventioner (jfr bild 4), men innehållet rör sig långt bortom dessa

(Arvidsson 1999:47, jfr Briggs & Bauman 1992:146ff, Jansson 2017:112, jfr Drakos 2006). På så vis minskas avståndet till parodin med dess kännetecknande förlöjligande av auktoriteter (Nilsson 2014:146). De burleska svaren tycks därmed få länsstyrelsens agerande och frågor att framstå som orimliga, och står i skarp kontrast mot framförallt länsmu-seets strävan att bemöta och bekräfta frågor om sjöormens roll i världen och i Jämtland.

En avlägsen släkting

Efter remissrundan bestämmer sig kollegorna på länsstyrelsen enligt en handskreven not för att undersöka ”vilka skyddsåtg. som vidtagits för odjurets avlägsna släkting i Loch Ness”. I augusti 1985 skickas en förfrågan till brittiska ambassaden. På arkivets kopia har Naturvårdsenhetens byrådirektör antecknat uppslagsverksuppgifter om Loch Ness geografiskt och att berättelser om monstret sträcker sig till 500-talet. Till skillnad från remissens frågor om latinskt namn och arttillhörighet framstår frågan denna gång som det mest välmotiverade steget i fridlysningsärendet. Byrådirektören förklarar att fridlysning utreds och att information önskas om hur myndigheter i ett annat land med en etablerad sjöodjurstradition hanterar liknande frågor.

Ambassaden vidarebefordrar ärendet till Scottish Development Department och återkommer i november med deras svar, som bifogas ”for your information and entertainment”. Att det dröjt, intygar den skotska myndighetens undertecknare, ska inte tas som tecken på bristande insikt om de ställda frågornas vikt (bild 4). Åter är det svårt att avgöra hur detta ska tolkas: betraktar undertecknaren faktiskt odjursfrågan som relevant eller är det ironi? För den första tolkningen talar Nessies stora betydelse för skotsk turism⁶, för det senare talar brevets avslutande kommentarer. Först ges ett konkret svar: Nessie är inte fridlyst då monstrets existens inte vetenskapligt säkerställt. Om så sker kan detta ändras förutsatt att varelsen får ett vetenskapligt namn av the

genbanksmöjlighet utretts. Övriga berör inte saken. I slutet av november skickar Naturvårdsenhetens byrådirektör två möjliga förslag till beslut till landshövdingen:

alt 1. Skydda odjuret med stöd av 14 § naturvårdslagen (ej särskilt korrekt).

alt 2. Lsn konstaterar att nuvarande lagstiftning synes skydda odjuret och att så snart odjuret närmare kan artbestämmas kommer lsn att fridlysa det om det skulle visa sig tillhöra art vilken inte är fridlyst.

Bägge alternativen föregås av en omfattande sammanfattning av remissyttrandena.

Jag förordar alt 2. /[OT]

Landshövdingen ger ett ”ok” på alternativ 2. Två veckor senare skickar Naturvårdsenhetens byrådirektör OT ett förslag till beslut tillbaka till landshövdingen, som nu menar att ”ärendet blivit för vidlyftigt”. Byrådirektör OT uppmanas att korta ned skrivningen innan Miljövårdsenhetens byrådirektör MD tar beslut. Detta förslag finns inte med i dossiern.

En månad går. Vad som sker under denna tid framgår inte av materialet, vilket gör det svårt att förklara vad som ligger bakom beslutet som tillkännages den 22 januari 1986 och som skickas till bland annat remissinstanserna, *Östersunds-Posten*, *TT* och länets författningssamling. Beslutets formuleringar är delvis identiska med den dåvarande Naturvårdslagens § 14:

Med stöd av 14 § naturvårdslagen [...] meddelar länsstyrelsen härigenom förbud mot att inom Storsjön (i centrala Jämtland) döda, skada, fånga levande djur av arten Storsjöodjuret. Förbudet gäller även att borttaga eller skada Storsjöodjurets ägg, rom eller bo.

Åter signalerar kombinationen av formalitet och avsaknad av all form av erkännande att Storsjöodjuret kanske inte finns, att beslutsfattaren sannolikt inte är fullt så allvarlig som genren och tonen indikerar. Beslutet inleds med

samma text som skickades med remissen ett år tidigare, där artfrågan ringas in som central. Därefter konstaterar länsstyrelsen att ärendet remitterats till flera instanser som ”bidragit med värdefulla synpunkter”, varpå deras svar ingående redovisas. I denna genomgång görs ingen åtskillnad på svaren utifrån seriositet. Moltas Erikssons påstående om ett djur till hälften fisk, till hälften reptil och till hälften däggdjur återges okommenterat. Länsstyrelsen tar fasta på Storsjöns Segelsällskaps ordlek och noterar att sällskapet ”försökt gå till botten med frågan trots att man normalt bedriver en utpräglat ytlig verksamhet”.

Liksom i flera av remissvaren är det särskilt mot slutet som en övertydlig leksignal kommer. En remissinstans har hemställt om fotograferingsförbud i syfte att skydda souvenirtillverkare. I dagsläget är frågan inte aktuell då kända fotografier av Storsjöodjuret saknas. ”Så snart ett foto finns kan ställning tas till om souvenirtillverkningssysselsättningen hotas. Om så är fallet avser länsstyrelsen att omedelbart införa fotograferingsförbud och samtidigt sekretessbelägga kända foton av Storsjöodjuret. Länsstyrelsen avser således att noga följa utvecklingen på detta område.” Man kommer också att bedöma vissa delar av sjön som särskilt skyddsvärda, varför planer om biotopsskydd kommer att beaktas vid brobyggen, fiskodlingar och reglering av båttrafik för att inte Storsjöodjurets livsmiljö ska hotas.

Beslutet fattas av länsråd LC, medan de i ärendet deltagande byrådirektörerna MD och OT samt förste länsassessorn bifogar sina skiljaktiga meningar till beslutet. Inte heller i denna reservation ifrågasätts Storsjöodjurets existens. Istället framlyfts den befintliga naturvårdslagen som tillräcklig för att Storsjöodjuret ska vara skyddat, fram tills att den artbestämts. Viktigare, menar de tre, är att värna dess livsmiljö – sjön.

Efterspel

Åren går. År 2002 inleds så de processer som resulterar i fridlysningens upphävande då en

privatperson ansöker om dispens från förbudet mot att plocka odjurets ägg. Planen påstås vara att föda och visa upp Storsjöodjur i vilthägn. Länsstyrelsen avslår ansökan efter en mindre remissrunda, liknande 1980-talets, med motiveringen att naturvårdsskäl talar för att Storsjöodjuret bör lämnas utan påverkan från människan. Länsstyrelsen fortsätter således att formulera sig som om Storsjöodjurets existens är en självklarhet.

Den hållningen kommer att behöva ändras. Den sökande överklagar beslutet. I juli 2003 avvisar miljödomstolen vid Östersunds tingsrätt ärendet, då ansökan avser en icke-verifierad djurart, varför den sökande inte anses ha ett rättsligt skyddat intresse att få saken prövad. En tid senare inspekterar justitieombudsmannen (JO) tingsrätten, blir varse fallet och inleder ett initiativärende mot Länsstyrelsen Jämtland. Samtliga handlingar begärs in och länsstyrelsen anmodas inkomma med yttrande om huruvida de anser att domstolens beslut ger anledning till författningsändring.

JO:s inblandning i frågan medför att myndighetsinramningen tar över helt. Varken länsstyrelsen eller remissinstanserna använder sig av de tidigare dubbeltydigheterna eller hyperbolerna. Borta är dykföreningar och båtklubbar. Remissinstanserna har nu uttalat koppling till Storsjöodjuret. Nu formuleras också de nyanseringar som tidigare nästan helt saknades, då såväl länsstyrelsen som Samfundet Storsjöodjurets Vänner i sina yttranden konstaterar att Storsjöodjuret existerar på så vis att det existerar i människors sinnevärld. Den tidigare fungerande strategin att inom lekens parentes diskutera Storsjöodjuret som ett biologiskt faktum får ge vika för att nyktert betona naturvetenskapliga kunskapsluckor och Storsjöodjurets stora betydelse för trakten.

Även i länsstyrelsens interna kommunikation talas nu klarspråk, framförallt genom chefsjuristens skarpa formuleringar som tydligt visar att här inte finns utrymme för lek eller skämt. När Naturvårdsenheten ombeds

inkomma med synpunkter frånsäger sig naturvårdsdirektör OT ansvar för fridlysningen och understryker att det rådde oenighet i beslutet "(jämta osämja mellan dåvarande landshövding och länsråd)". Ingen annan information ges men här finns, som nämndes ovan, en bidragande ledtråd till varför fridlysningen drevs. OT säger sig dock numera ställa sig försiktigt positiv till fortsatt fridlysning, då den enligt honom medfört stora turistiska värden och underlättat arbetet för länsstyrelsens personal, som sluppit besvara de tidigare återkommande frågorna om huruvida Storsjöodjuret var fridlyst eller inte.

Den lek som en gång utgjorde en möjliggörande strategi är just vad JO kritiserar i sitt beslut i november 2005. Där understryks att med regeringsformens saklighetskrav följer ett självklart krav på förvaltningsmyndigheter att inte ägna "tid och kraft åt sådant som ligger utanför deras skyldigheter och åligganden". JO ifrågasätter att det omfattande utredningsarbete som föregick beslutet 1986 var motiverat och om det är försvarbart att länsstyrelsen och andra instanser belastas med handläggning av ärenden i anslutning till fridlysningen. Därför utgår JO från att länsstyrelsen snarast prövar fridlysningens giltighet. Några dagar senare meddelar Länsstyrelsen Jämtlands chefsjurist att fridlysningen upphävs då beslutet tillkommit "genom uppenbart oriktig rättstillämpning då det i lag saknas stöd för att fridlysa en icke verifierad djurart".

Fridlysning på lek och allvar

Vi har tolkat fridlysningsärendet som en form av lek, sprungen ur Storsjöodjurets betydelse för regional särprägling och besöksnäring. För att göras möjlig ramar Länsstyrelsen Jämtland in fridlysningen av kryptiden som en reguljär beslutsprocess, med promemoria, remiss, avsändningslistor och diarienummer. Samtidigt etablerar de en lekram runt ärendet genom brasklappar i form av paradoxala frågeställningar, förvånande val av remissinstanser, hyperboliskt allvar och till synes

okritisk återgivning av inte alltid helt seriösa remissvar.

Merparten av de remissinstanser som svarar bekräftar genom ordvitsar, tonartsskiften, ironi, hyperboler, oxymoroner och absurdditer att de uppfattat länsstyrelsens remiss som just en lekinvit och formulerar på sinsemellan olika sätt sina svar både inom det formella remissvarets och lekens respektive ramar. De använder dock lekramen på olika sätt, eller vill inte helt inrätta sig i den av länsstyrelsen initierade leken. Då leken förutsätter överenskommelser är den stadd i ständig förhandling mellan deltagarna och förändras med deltagarnas definitioner av vad som pågår – och kan bli friktionsfylld (Bateson 1999[1972], Goffman 1986[1974], Persson 2012:288, 298–299). I materialet ser vi dessa friktionsytor i förhandlingar där deltagarna framhäver sina respektive intressen. Beroende på var tyngdpunkten i svaren läggs och med hjälp av olika språkbruk och tonarter åstadkoms nyansförskjutningar som för fridlysningsfrågan i olika riktningar. På så vis synliggörs i vissa fall konflikter mellan myndigheten och regionala organisationer som i de lekfulla remissvaren kan formulera kritik och motstånd. I vår analys framstår fridlysnings lekram därmed som en frizon där olika lokala aktörer kan tala om en rad för dem angelägna frågor. Remissvaren aktualiserar resonemang kring komplexa frågor som epistemologi, mytologi, naturvetenskapliga kunskapsluckor, biodiversitet, miljöfrågor, biotopskydd och fiskerätt, avfolkning, besöksnäring och regional särpräglning.

Den process som leder till upphävandet av fridlysningsen präglas tvärtom helt av frånvaron av lek. Med skarp kritik ifrågasätter JO att vad vi här beskrivit som en lekram alls etablerats, liksom det sätt på vilken leken leks – med en lång remissprocess och involverande tjänstemän på hög regional nivå.

Vi menar dock att länsstyrelsens agerande måste förstås utifrån den regionala myndighetens närhet till Storsjöodjursfenomenet – en närhet som på en och samma gång försvårar

kommunikationen om hur Storsjöodjuret ska hanteras men också gör fridlysningsen av ett icke verifierat djur tänkbar, önskvärd och genomförbar från deras sida. Länsstyrelsen behöver i sin hantering av ärendet ta hänsyn till Storsjöodjuret som en företeelse med stark lokal förankring, dess potential för att locka besökare till trakten, de många innebörder det tidigare uppburit och den stora betydelse det har för många invånare i Jämtland. Med lek som kommunikativ strategi kan de därmed på en och samma gång säga att Storsjöodjuret finns och inte finns: på en och samma gång tala om det för Jämtland så viktiga Storsjöodjuret som ett djur och som ett o-djur.

Att det som sägs inte är avsett att tolkas bokstavligt innebär således inte att det inte ska tas på allvar (Gustafsson 2002:196). Vi har här visat hur lek – att genom dubbeltydigheter upprätta överenskommelser om att det sagda och gjorda är på en gång på riktigt och på låtsas – kan fungera som en strategi för en regional myndighet att driva kulturarvs-politiska frågor i den komplexa skärningspunkten av juridiska ramverk, naturvetenskap och folklore.

Sanna Händén-Svensson, fil. mag.

Humanekologiska avdelningen,
Lunds universitet

Hanna Jansson, fil. dr

Institutionen för etnologi, religionshistoria
och genusvetenskap, Stockholms universitet

Nyckelord: lek, kulturarv, folklore, kryptider, myndighetsutövning

Noter

1 I Jamtlis storsjöodjursutställning finns den enorma fångstsax som enligt uppgift användes i början av 1900-talet för att försöka infånga odjuret. Så sent som i början av 1980-talet gjorde Aftonbladet åter försök att med bete fånga och fotografera Storsjöodjuret, vilket väckte stor förargelse hos Samfundet Storsjöodjurets Vänner (*Aftonbladet* 1981-08-12).

- 2 När fridlysningsen av Storsjöodjuret senare offentliggörs väcks också intresse att fridlysa sjöormen i sjön Gryttjen, Ljusdals kommun (brev till LS 1986-02-04).
- 3 Materialet samlades in 2018 som en del av Händén-Svenssons avhandlingsprojekt i humanekologi vid Lunds universitet. Avhandlingsprojektet visar hur nära förknippade olika förhållningssätt i de socio-ekologiska relationerna, förändringar i natursyn och vetenskapliga paradigmskiften kan förklara omförhandlingar i föreställningarna om Storsjöodjuret genom historien. Projektet behandlar fridlysningsärendet ur fler perspektiv än vi gör i denna artikel. Jansson är sedan 2021 Händén-Svenssons bihandledare.
- 4 Naturvårdslagen (SFS 1964:822) ersattes 1999 av Miljöbalken (SFS 1998:808).
- 5 "Stor-svensken" används som uttryck inom rörelsen för Jämtlands självständighet, vilka bland annat bildade Republiken Jämtland 1963 som motstånd mot sammanslagningen av Mellannorrlands regioner (Hansen 1997).
- 6 Nessie drar numera enligt obekräftade källor in \$60 000 000 i turistiskt värde varje år (Hookway 2021).

Referenser

Arkivmaterial

- Landsarkivet Östersund. ÖMEA 7.23
- Länsstyrelsen Jämtlands arkiv
Planeringsavdelningens arkiv
Naturvårdsenhetens diarieförda handlingar, D6a:70
Handlingar ordnade efter VÄS, F1b 522 2006-01-09
Handlingar ordnade efter VÄS, F1b 522 2003-06-02
Handlingar ordnade efter VÄS, F1b 522 2005-11-14

Tidningar

- Aftonbladet*
Dagens Nyheter
Länstidningen Jämtland
Östersundsposten
Östgöten

Lagtexter

- SFS 1938:279 *Kungl. Maj:ts Jaktstadga*
SFS 1964:822 *Naturvårdslag*
SFS 1998:808 *Miljöbalken*

Onlinekällor

- Fisketillsyn.se. Utbildningsmaterial. http://media.fisketillsyn.se/2015/11/Fisketillsynsutbildning_Flik3_2015-10-29.pdf [2022-04-25].
- Jacobsson, Erling 1985: Samfundet Storsjöodjurets Vänner. Jamtamot, Upsala 1915–1985. http://www.jamtamot.org/dokument/jubileumsskrift1985/js1985_nr24_samfundet-storsjoodjurets-vanner.html [2022-04-19].
- Storsjöodjurscenter.se [2022-04-25].
- The Scotsman 2006. For Whitehall, protecting Nessie wasn't such a monstrous idea. 2006-01-09. <https://www.scotsman.com/news/uk-news/whitehall-protecting-nessie-wasnt-such-monstrous-idea-2507923> [2022-10-25]
- Vattenagarna.se. [2022-05-02].
- Vatten Östersund, Östersunds kommun. Lärarhandledning till förskolelärare inom Östersundskommun. <https://www.ostersund.se/download/18.4250acd1602ff48d2919eb/1597991337980/Birger%20%C3%A4rarhandledning.pdf>. [2022-04-26].

Litteratur

- Arvidsson, Alf 1999: *Folklorens former*. Lund: Studentlitteratur.
- Bateson, Gregory 1999 [1972]: *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago, Ill.: Univ. of Chicago Press.
- Briggs Charles L. & Richard Bauman 1992: Genre, Intertextuality, and Social Power. *Journal of Linguistic Anthropology* nr 2.
- Bubandt, Nils 2019: Of Wildmen and White Men. Cryptozoology and Inappropriate/d Monsters at the cusp of the Anthropocene. *Journal of the Royal Anthropological Institute* nr 25.
- Drakos, Georg 2006: HIV/AIDS, Narrativity, and Embodiment. I: Kaivola-Bregenhøj, Annikki, Barbro Klein & Ulf Palmenfelt (red.): *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Engman, Jonas 2014: Den skrattande löjtnanten: parad, karneval och humor. I: Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.): *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund: Lunds universitet.
- Geschwind, Britta & Hanna Jansson 2022: Källor som andra skrivit och samlat. I: Silow Kallenberg, Kim, Elin von Unge & Lisa Wiklund Moreira (red.): *Etnologiskt fältarbete – nya fält och former*. Lund: Studentlitteratur.
- Goffman, Erving 1986[1974]: *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern Univ. Press.
- Gradén, Lizette 2003: *On Parade. Making Heritage in Lindsborg, Kansas*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Gustafsson, Lotten 1995: Den förtrollade zonen. Leken som möjlighet och fara under Medeltidsveckan i Visby. *Kulturella perspektiv* nr 2.
- Gustafsson, Lotten 1998: Idag ska vi ändra historien! Sex sätt att berätta om Valdemar Atterdags härjningar på Gotland. *RIG* nr 2.
- Gustafsson, Lotten 2002: *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Hansen, Kjell 1997: Protesting against the Consequences of Welfare Emerging Ethnification in Marginal Areas of Sweden. *Ambiguous Identities in the New Europe. Replika Hungarian Social Science Quarterly*. Special Issue.
- Holst Kjaer, Sarah 2019: Village Vintage in Southern Norway. Revitalisation and Vernacular Entrepreneurship in Culture Heritage Tourism. I: Martínez, Francisco & Patrick Laviolette (red.): *Repair, Brokenness, Breakthrough: Ethnographic Responses*. New York: Berghahn.
- Hookway, James 2021: Is 'Nessie' a Lovesick Sturgeon? Locals don't want to know. DNA Research failed to find Plesiosaur Traces, but that doesn't Daunt Scots. *Wall Street Journal* 31 juli 2021.
- Huizinga, Johan 2016 [1938]: *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. Kettering, OK: Angelico Press.
- Hurn, Samantha (red.) 2017: *Anthropology and Cryptozoology. Exploring Encounters with Mysterious Creatures*. London & New York: Routledge.
- Hörnfeldt, Helena 2011: Fältarbete och skriftliga källor. I: Kaijser, Lars, & Magnus Öhlander (red.): *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Jansson, Hanna 2017: *Drömmen om äventyret. Långfärdsseglares reseberättelser på internet*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.) 2017: *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Lunds universitet.
- Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson 2014: Skratt som fastnar. I: Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.): *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund: Lunds universitet.
- Klintberg, Bengt af 2011: *Svenska folksägnor*. Stockholm: Norstedts Akademiska.
- Lönnberg, Einar 1898, 1899: Artikelserie om Storsjöodjuret. *Aftonbladet* 20, 22, 24, 28, 30 december 1898 och 4, 11, 14 januari 1899, 26 augusti 1899.
- Magin, Ulrich 2016: Necessary Monsters. Claimed 'Crypto-creatures' Regarded as *Genii Loci*. *Time and Mind* nr 3.
- Nilsson, Fredrik 2014: Humor i motståndets tjänst. Överviktigas riksförbund och kampen mot diskriminering. I: Jönsson, Lars-Eric, & Fredrik Nilsson (red.): *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund: Lunds universitet.
- Norricks, Neal R. 2003: Issues in Conversational Joking. *Journal of Pragmatics* nr 9.
- Olsson, Peter 1899: *Storsjöodjuret. Sammanställning af fakta och utredning*. Östersund: Jämtlandspostens boktryckeri.
- Persson, Anders 2012: *Ritualisering och sårbarhet. Ansikte mot ansikte med Goffmans perspektiv på social interaktion*. Malmö: Liber.
- Regal, Brian 2009: Entering Dubious Realms. Grover Krantz, Science and Sasquatch. *Annals of Science*, nr 1.
- Regal, Brian 2011: *Searching for Sasquatch: Crackpots, Eggheads, and Cryptozoology*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ronström, Owe 2008: *Kulturarvspolitik. Visby – från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Rossi, Lorenzo 2016: A Review of Cryptozoology. Towards a Scientific Approach to the Study of 'Hidden Animals'. I: Angelici,

- Francesco M. (red.): *Problematic Wildlife. A Cross-Disciplinary Approach*. Cham: Springer.
- Spitzer, Mark 2008: Some Messy Nessie Gar-myths & Other Distortions. *Black Warrior Review* nr 2.
- Swahn, Jan-Öjvind 1990: En folklorist tittar på Storsjöodjuret. *Jämten*, nr 68.
- Ullstad, Henrik 2018: Docenten och Storsjöodjuret. Peter Olsson som kryptozoolog. *Lundsaren* nr 26.
- Welinder, Stig 1998: "Storsjöodjurets arkeologi": I: Barbro Johansen och Stig Welinder (red.): *Humanister föreläser om Wales, Irland och Jämtland*. (Rapport 1998:4.) Östersund: Mitthögskolan.
- Welinder, Stig 2004: Storsjöodjurets arkeologi, biologi och mytologi. I: Berggren, Åsa, Stefan Arvidsson & Ann-Mari Hällans (red.): *Minne och myt. Konsten att skapa det förflytna*. Lund: Nordic Academic Press.

SUMMARY

The Board and the Beast Play as strategy in the protection process of Storsjöodjuret 1985–2005

In 1985 the County Administrative Board of Jämtland initiated a process to protect Storsjöodjuret (the Great Lake Monster). As other famous cryptids, the Monster has become a valuable resource in the process of cultural heritage, marketing and tourism. We apply Bateson's theories of play (1972) and Goffman's concept of frame (1974) to show how play offers a metacommunicative strategy to circumvent expressions of disbelief in a locally important folkloristic phenomenon. We ask what reactions the board's invitation to play are met with, and how the case's zoological, cultural and juridical frames are negotiated.

The process is analysed with respect to the different actors' relation to genres and keys. The playful process in 1985 is contrasted by the judicial intervention in 2002 by the parliamentary ombudsman by whom humour and play are not deemed acceptable communicative strategies. We understand this in terms of closeness, and find that closeness to Storsjöodjuret is a direct factor both to the complexity of suitable communicative strategy, as well as to the creation of the protective decision made as such.

Keywords: play, cultural heritage, folklore, crypto-creatures, exercise of authority

NYA AVHANDLINGAR

Elin Franzén: *Radio: Vardagsliv tillsammans med ett massmedium*. Mediehistoriskt arkiv, 51, Lund 2021. 319 s., ill. ISBN 978-91-985800-2-0.

Det fanns länge en underförstådd skiljelinje i etnologisk forskning som separerade ”medier”, särskilt massmedier, från ”verkligheten”. Utan att gå in på vilka utgångspunkter och logiker som skapade denna ordning kan jag konstatera att (mass)medieperspektiv och -medvetenhet fortfarande inte är någon självklarhet i etnologiska studier. Det är därför ett reellt bidrag till ämnets teoriutveckling när Elin Franzén i sin doktorsavhandling tagit sig an ett massmedium – radio – och arbetat med att ge det en plats inom ämnets förståelsehorisont. Vad kan då en etnologisk utgångspunkt innebära och bidra med till ett fält där det redan finns en voluminös massmedieforskning med etablerade konventioner om forskningsproblem och perspektiv? Elin Franzén har valt att fokusera på människors erfarenheter av radio – ”människor” underförstås här som ”vanliga lyssnare”, inte ljudtekniker, journalister eller programledare engagerade i produktionen. Motiveringar till ämnesvalet är att radiolyssnande utgör ”En sällan uppmärksammas vardaglig erfarenhet” och skapar ”världar som är ensamma och samtidigt delade av miljoner” (s. 9).

”Utgångspunkten för undersökningen är att radio som fenomen framträder för individen genom många aspekter som tillsammans formar relationen till mediet. Annorlunda uttryckt konstitueras fenomenet radio av en

mängd komponenter, vilka jag har velat få syn på genom att studera deltagarnas erfarenheter.” Studiens syfte är således att ”undersöka mötena mellan individen och massmediet för att förstå hur radio tar form som ett upplevt fenomen” (s. 10).

Den empiri som undersökningen bygger på är också klassiska etnologiska materialformer: en blandning av intervjuer och frågelistsvar – de sistnämnda både i form av en nutida lista konstruerad av författaren, och en befintlig, Nordiska Museets frågelista från 1967 som främst kretsade kring introduktionen av radio. Tyngdpunkten är på samtiden men samtida förståelser av vad radio är inbegriper också minnen, så de två frågelistorna täcker därigenom in ett närmare hundraårigt tidsspann.

Förutom de teman och spår som tidigare forskning i andra ämnen etablerat och den egna förförståelsens raster, hur skapar man ordning i ett rikligt material med stor bredd av individuella vittnesmål? Franzén har låtit materialet, som ju är fokuserat på att karaktärisera radiomediet, ge uppslag, och dessa har hon sedan organiserat med hjälp av en fenomenologisk ansats: vad sker i mötet mellan människa och radio? Fenomenologins uppmärksamhet mot *den ontologiska skillnaden* – särskiljandet mellan det som upplevs och hur det upplevs, innebär ett dubbelt ”fokus på såväl människors subjektiva upplevelser som samhällsliga företeelsers strukturerande egenskaper” (s. 15). Detta utvecklas i en diskussion som uppmärksammar varseblivning, intentionalitet, platsers materialitet, sociala

aktiviteter, interaktionen med den tekniska apparaturen och olika tidsliga aspekter.

På ett mer konkret plan är begreppsparet *linjär radio* och *podcast* något som fångar in en strukturell förändring i mediet. Från att ha varit underordnad sändningstider i programtablåer ger tillgången på poddar lyssnaren större makt att styra lyssnandet i tiden. Begreppet *gränssnitt* används också för att fånga in upplevda och tekniska skillnader i hur lyssnaren hanterar apparaturen och vad den materiellt erbjuder.

Kapitel 2 har titeln ”Radiohistorisk orientering” och framhåller särskilt olika teknologiska brytpunkter. I introduktionsfasen på 1920-talet finns en kort period kristallmottagare med lyssning i hörlurar parallellt med vad som blir den dominerande formen, mottagaren med elektronrör och högtalare. Under 1950-talet lanseras transistorn som alternativ till elektronrören, vilket möjliggör både ett mindre format på mottagaren och batteridrift, och gör radiolyssnandet mobilt. Slutligen har digitaliseringen av mediet sedan sekelskiftet inneburit att datorer och mobiler är användbara som mottagare, och podcasts har frigjort radioprogrammen från den schemabundna utsändningen. Här skulle kunna tilläggas att övergången från sändning på AM till FM-banden, eller mer korrekt lång-, mellan- och kortvåg till ultrakortvåg, också varit en teknologisk förändring som förändrat förutsättningarna (mer störningsfri mottagning, men också kortare sändningsräckvidd, vilket gjorde att lyssnande på utländska stationer inte blev tillgängligt). P2 och P3 som introducerades under 50- och 60-talen sändes enbart på UKV-bandet, vilket innebar att nya apparater måste köpas. Men här har tydligen transistoriseringen blivit den allt annat överskuggande förändring som dominerar minnesbilder.

Kapitlet om *apparatur* börjar med att med utgångspunkt i nuet blicka bakåt och teckna bilden av tre olika ”optimala apparaturer”, med olika teknologi och olika sätt att

framträda för lyssnaren: mobiltelefonen som radio, ”vanlig radio” och ”gammal radio”. Inledningsvis diskuteras hur mobiltelefonen fungerar som radiolyssningsverktyg och i vilka situationer den är den optimala – på väg hem från jobbet, för att inte störa i hemmet, etcetera. Den möjliggör mobilt lyssnande, hörlurarna avskärmar andra ljud. Mobilen är privat, transistorn kan vara kollektiv. Poddar flyttas mellan apparatur, mobilen ingår med dator, platta och högtalare i vad som kan kallas en hemmets medieekologi, samtidigt som den är gjord för att vara mobil.

Med ”vanlig radio” finns knappar och rattar som gränssnitt, och lyssnandet sker linjärt. Den stationära bindningen till rummet hanterar många genom att ha olika apparater i olika rum. Genom minnesberättelser blir det tydligt hur idén om den ”vanliga” radion etableras under 50- och 60-talen, när transistorn förändrade uppfattningen om vad en radio är. ”Gammal radio” (med elektronrör) framställs som en stor låda, med det ”gröna ögat” som karaktäristiskt signum. Minnesberättelserna uppehåller sig också vid hur radion skapade sociala rum, som den särskilda radiohörnan i hemmet, och hur radiolyssnandet primärt var en vuxenverksamhet. Franzén identifierar tre attityder i det empiriska underlaget: det äldsta materialet berättar ur barnets perspektiv om fascination över mediet, om mediet som ett självklart inslag i tillvaron, och den reflekterande hållningen till dess närvaro idag.

Kapitlet om *inhåll* är inte så mycket centrerat kring det förmedlade innehållet som hur innehållet infogas i lyssnarens tillvaro. Här finns en dualitet i hållning mellan möjligheterna till individualiserad mediekonsumtion och programtablåernas styrda innehåll, där många värdesätter att slippa välja och istället har en öppenhet inför att höra något oväntat. Introduktionen av poddar framträder här som en brytpunkt, vilken synliggjorde i förhand fastställda programtablåerna; när de inte längre är självklara för lyssnandet, blir deras positiva värde uppmärksammat. En röst

talat om den linjära radion som motverkande filterbubblor, en möjlighet att höra andra röster än de som bekräftar egna ståndpunkter.

Franzén diskuterar frågan om vem som är tänkt publik och vad detta innebär. Radio skapar delaktighet i lokala, regionala och nationella sammanhang, vilket många exemplifierar. Men det gäller inte för alla. I synnerhet musikutbudet är något som upplevs som exkluderande, särskilt när det upplevs motverka intresset för programmets talade inslag. En annan intressant aspekt är att många berättar om att de upplever inslag som pinsamma.

Radions karaktär av att enbart rikta sig till hörselsinnet har ibland beskrivits som mediets ”blindhet” – här vill Franzén istället (s. 195) använda begreppet *akusmatiskt lyssnande*, det vill säga en situation där ljudet upplevs separerat från sina källor (är medierat för att fungera oberoende av synintryck och närhet i rummet). Det mest enhetliga svaret i undersökningen handlade om att radions unicitet ligger i att ”man kan göra annat samtidigt”. Här öppnar sig ett fält av många individuella och situationella taktiker och lösningar för att kombinera radiolyssnande med andra verksamheter. Men kombinationerna måste fungera: dammsugning och andra högljudda verksamheter överröstar radion, och program som kräver uppmärksamhet kan inkräkta på koncentration som behövs för andra sysslor. De äldre meddelarna aktualiserar en tidigare lyssnarmoralisk syn där ”slölyssnande” nedvärderades. Nutida lyssnande handlar mer om att spela med radion som ljudambians där lyssnaren kan välja att låta mediet få plats i förgrunden eller i bakgrunden. Även mediets roll att alstra ljud och röster kan ha en positiv betydelse bortom sitt semantiska innehåll för att motverka känslor av ensamhet. Ett kort avsnitt som vetter mot ett större forskningsområde tar upp hur det egna radiolyssnandet som yrkesverksamma i butiker och ambulanser blir delaktigt i att göra rum till offentliga rum, och vilka val det kan innebära.

På tolkningssidan av lyssnarupplevelsen

ligger möjligheten att skapa egna bilder, något som här illustreras med hur meddelarna berättar om hur de föreställt sig ansikten till rösterna, men också föreställda landskap, eller hur minnen av program blir kombinationer av programinnehåll och lyssnarsituation.

Det sista empiriska kapitlet kretsar kring temat *tid*. Här används begreppsparet radiotid – lyssnartid för att fånga in den osäkerhet om samtidighet som skapas, när det går att lyssna ”live” vid den tidpunkt som anges i programtabblån eller i efterhand. Förhållningssätten kan tolkas positivt med till exempel känslan av att vara del av en större lyssnargemenskap då alla har samma upplevelse samtidigt, eller möjligheten att själv kontrollera sitt lyssnande. Därefter följer hur radion finns med i dagen, veckan och livet. Morgonritualer som att vakna till klockradion eller slå på radion vid strykningen av dagens skjorta, radioprogram som ger struktur åt veckoslutet. Här finns en relevant diskussion om rutiners betydelse för individens ontologiska status; även om världen som radion rapporterar om är föränderlig, ger radiatorutinen en trygghet i vardagen.

Det kan noteras att lyssnandevariation över året kommer i skymundan; varken radiobolagens försök att göra storhelger och årstider eller ändrade lyssnarsituationer i sommarstugor och på semestrar lämnar några större avtryck. Istället är temat radio genom livet rikligt illustrerat. Dels finns minnena av hur samhällshistorien kommit nära via radion, som mordet på statsminister Olof Palme 1986, matchen Ingo–Floyd 1959, freden 1945 och Hitlers röst som återkommande minnesbilder. Dels finns det egna livet speglat i radiobruket, med egna apparater och starka upplevelser som hållpunkter i en personlig utveckling, och för många ett minskat lyssnande längre upp i ålder på grund av ändrad livssituation, TV:s introduktion, ändrat utbud, eller nedsatt hörsel.

I avslutningen noteras som särskilda fördjupade insikter genom undersökningen det samband mellan tekniken och individens biografi

som framträder i minnesberättelserna, likaså poängen med att inte enbart uppmärksamma riktat radiolyssnande utan istället förstå det som en form av mer generellt radiobruk.

Vad innebär det att arbeta med ett källmaterial som täcker över ett helt sekel? I detta fall finns en poäng i att radiomediet hela tiden arbetar med att leva upp till förväntningar om vad som är radio, och här finns då över tid flera olika lager av förståelser av mediet: hänförelsen över den schizofona tekniken, den officiella rösten, organiseringen av ett vardagligt familjeliv i moderniteten, individualisering, allvar och nöje som ethos. (En fråga som är ett undersökningsprojekt i sig själv är hur radion i sin programverksamhet förhåller sig till sin historia.) De många individuella upplevelserna låter sig samverka till att identifiera större strukturella förändringar.

Det hör också till bilden att massmediekonsumtion har blivit inte bara ett sätt att skapa social homogenitet, vilket många påpekat bland annat i bygget av ett enhetligt Sverige, utan också en teknik för (pseudo-)individualisering – möjligheten att välja vilka program en lyssnar på eller aktivt väljer bort är en arena där ett individuellt subjekt kan agera, särskilt när teknologin utvecklats till att mediet blivit en personburen resurs.

De fyra empiriska kapitlen blir grundligt förankrade i inledningen, men deras interna organisation och underliggande logik kunde ha presenterats tydligare, i inledning eller i kapitlens inledning. Nu är avhandlingen skickligt skriven med ett rikligt citerande som låter många röster höras och samtidigt binds de många citaten samman genom att de hela tiden belyser någon ny aspekt, ger prov på en alternativ eller motsägande hållning. Det finns en radionära poetik i framställningen. Det kanske kan sägas att de bärande resultaten är redovisade genom avhandlingens form: vad radio ”handlar om” på en övergripande kollektiv nivå som inramar individuella förhållningssätt är apparatur, innehåll och tid. Denna strukturering fanns redan i

frågelistornas och intervjuguidens uppläggning, så på ett plan är ett av de viktigaste resultaten att människor fått möjlighet att ge substans till den principiella förståelsen av radiomediet som arbetades fram i initialskedet.

Vad kan en etnologisk medieforskning fortsätta med? Elin Franzéns avhandling inspirerar mig till många uppslag. Som antytts ovan skapar radiobolagen, särskilt Sveriges Radio, förebilder för hur vi ska minnas radion, och utgör dessutom en viktig kulturarvsproducent – vem skulle känna till den där fotbollsförlusten mot Japan 1936 om inte Sven Jerrings referat blivit inspelat och återanvänt? Temat hur de generationsspecifika upplevelserna skapar ålderssamhörighet och åldersskillnader har stor potential. Det går också att studera ”Femtonminuters-effekten”, eller vad människor gör av möjligheterna att som privatpersoner ta plats i massmedier. När en person blivit ”känd från radio” kollapsar lokala och globala nivåer samman på individnivå, medan historierna om att göra kupper mot Ulf Elfving, Bertil Perrolf eller Sven Jerring i direktsändning berättar om hegemonier och symboliskt motstånd.

Elin Franzén har i denna avhandling tagit sig an den komplicerade uppgiften att undersöka en allmänt känd och spridd teknologi, ett centralt inslag i modernitetens samhälle som samtidigt är naturaliserat till en vardaglig självklarhet. Hon har skapat en rik och mångsidig empiri som fångar stora variationer och variationsmöjligheter avseende såväl lyssnarpositioner och förståelser av mediet som mediets inneboende dynamik. En fenomenologisk ansats har gjort det möjligt att orientera sig i denna överväldigande detaljrikedom. Ett långt historiskt perspektiv har gjorts meningsfullt med sammanställningen av teknisk förändring, generation, erfarenhet och minne. Ett fenomen av tvärvetenskapligt övergripande humanistisk/samhällsvetenskaplig/teknologisk relevans har belysts med ett tydligt etnologiskt perspektiv.

Alf Arvidsson, Umeå

Göran Nygren: *Jag vill ha bra betyg – En etnologisk studie om höga skolresultat och högstadieelevers praktiker*. Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala 2021. Etnolore 0280-9559. 254 s. ISBN 978-91-50628-75-3.

Bakgrunden till Göran Nygrens avhandling *Jag vill ha bra betyg – En etnologisk studie om höga skolresultat och högstadieelevers praktiker* är en samtida samhällsutveckling där skolan blivit en allt viktigare politisk fråga. Debatten handlar till exempel om de ökade inslag av examinationer, krav på tidigare betygsättning samt en ökning av marknadsekonomiska inslag i utbildningsväsendet. Denna utveckling hänger samman med ökad skolsegregation avseende resultat och elevsammanfattning, samt minskad likvärdighet.

Med detta som bakgrund är syftet med avhandlingen att ”synliggöra och analysera hur föreställningar, praktiker och villkor samverkar och möjliggör högstadieelevers höga skolresultat” (s. 15). Studien riktar därmed strålkastarljuset mot subjektspositionen *elev med höga skolresultat*, ett fokus som är intressant då tidigare forskning mest synliggjort de grupper av elever som drabbats negativt av samhällsutvecklingen. Avhandlingens frågeställningar är: 1) Vilka föreställningar och ideal har eleverna om skolan och höga resultat?, 2) Vilka praktiker är kännetecknande för dem? och 3) Vilka villkor samt resurser – relaterade till klass, genus och andra faktorer är betydelsefulla?

I sin forskningsöversikt identifierar Nygren en lucka i befintlig etnologisk skol- och barnforskning, trots dess omfattning. Det handlar om forskning som sätter elevernas *konkreta skolarbete och resultat* i centrum och i relation till sociala och kulturella aspekter av skolans vardagliga läroprocesser samt till hur de resurser som eleverna aktiverar kan sättas i relation till deras klasspositioner. Detta är en kunskapslucka som Nygren vill bidra till att

fylla igen med sin avhandling.

Det teoretiska ramverket hämtas från Bourdieus utbildningssociologi och från politisk diskursteori (PDT), med ett så kallat logikperspektiv när det gäller analysarbetet. Politisk diskursteori utgår från tre ontologiska ställningstaganden: att den sociala verkligheten är diskursivt konstruerad, att den genomsyras av kontingens, det vill säga inneboende instabilitet, och att allt som är diskursivt präglas av maktrelationer – en kamp mellan olika möjliga diskurser. Nygren lyfter speciellt fram två analytiska begrepp inom PDT, nämligen subjektspositioner, den position en individ intar eller tillskrivs och identifikationer, det vill säga det ständiga arbete som pågår i det att individer skapas själva i relation till skiftande diskurser. Detta exemplifieras med att de individer han följer måste aktivt förhålla sig till olika elevpositioner, skapade inom olika diskurser.

Logikperspektivet är en operationalisering av PDT, utvecklat av Glynos och Howarth (2007), för att analysera föreställningar, praktiker och villkor i empiriska mikrostudier. Logik definieras som ”spelets regler” för de praktiker som är möjliga för subjekt att ta till i en specifik kontext. Nygren listar tre olika kategorier av logiker. De *sociala* logikerna är i studien de praktiker och självförståelser som strukturerar skolvardagen och elevpositionerna i den. Om sociala logiker används mer för synkrona analyser, öppnar begreppet *politiska logiker* upp för diakrona analyser, då fokus läggs på hur sociala praktiker institutionaliseras, försvaras eller bestrids över tid. *Fantasmatiska logiker* har fokus på människors föreställningar om den sociala verkligheten. Begreppet används för att undersöka varför vissa praktiker och regimer har ett starkt grepp om människor, exempelvis den betydelse föreställningar om utbildning och betyg kan ha för elevers praktiker.

Den andra viktiga teoretiska inramningen hämtas från Pierre Bourdieus utbildningssociologi, främst i form av begreppen *strategier*

och *kapital*. Nygren använder *strategi* som ett analytiskt verktyg med vars hjälp han undersöker de tillvägagångssätt eleverna använder för att upprätthålla en elevposition. Med kapitalbegrepp analyseras de resurser som eleverna aktiverar som är av relevans för deras uppnådda skolresultat. Nygren följer Bourdieus åtskillnad mellan ekonomiskt kapital, kopplat till materiella och ekonomiska tillgångar; kulturellt kapital som är kopplat till saker som ges kulturell status i samhället, såsom utbildningar, allmänbildning med mera samt socialt kapital, som består av de nätverk en har tillgång till i sitt liv, som familj, släkt och vänner. En fjärde kapitaltyp, den symboliska, betecknar de ekonomiska, kulturella och sociala kapitalformer som erkänns som värdefulla inom ett specifikt socialt fält.

Empiriskt baseras studien på etnografiskt material, främst bestående av observationer och intervjuer insamlade åren 2000–2010 i tre klasser med högre respektive mycket högre meritvärde än riksgenomsnittet, på två olika högstadieskolor i Uppsala. Dessa skolor får i studien heta Latinskolan och Rudbecksskolan. Möjligheten att bedriva ett etnografiskt fältarbete i skolorna underlättades av att Nygren själv har arbetat som lärare och varit aktiv i *Forum för skolan som kulturmiljö och arbetsplats*, som leddes av den etnologiska avdelningen vid Uppsala universitet under 00-talet. Studien inleddes med en pilotstudie genomförd under höstterminen 2000 på friskolan Latinskolan. Utifrån erfarenheter vunna under pilotstudien valdes därefter Rudbecksskolan för det huvudsakliga fältarbetet. Även denna skola hade högre skolresultat än riksgenomsnittet men var också heterogenera i sitt elevunderlag. Fältarbetet uppdelades i två längre perioder under 2009 och 2010, då Nygren fick möjlighet att först följa klasserna 8b och 8c och nästa skolår fortsätta göra observationer i samma klasser, som nu blivit 9b och 9c. Utöver detta genomfördes fyra gruppintervjuer under 2014 och 2015 med elever, föräldrar och lärare som på

olika sätt hade en anknytning till Latinskolan. Nygren hade även kontinuerliga samtal med elever och tidigare elever på Latinskolan och lärare på Rudbecksskolan under stora delar av 2010-talet. Dessa samtal gav möjlighet att få klarhet i frågor som uppstått i det tidigare fältarbetet. Sammanlagt består forskningsmaterialet av 112 observationsdagar som lett till 280 utskrivna fältanteckningssidor samt 50 intervjuer. Till detta tillkommer dokument med relevans för det undersökta sammanhanget, exempelvis läromedel, stenciler, scheman och utvärderingar.

Avhandlingens andra kapitel, Betygsregimen – betygens betydelse i elevernas skolgång, är empiriskt. Nygren undersöker här vilka olika betydelser skola och betyg hade för eleverna. Den dominerande skoldiskursen i de undersökta klasserna kännetecknades av en prestationsinriktad betygsregim, där examinationer utgjorde en dominerande social logik. Denna logik hade betyg som en nodalpunkt kring vilken element som prestation, bedömning och tävling artikulerades och fick mening. Nygren finner att skolsystemet uppmuntrar elever att ha fokus på sina betyg, för att säkra en bra övergång till gymnasiet. Kunskapen de förväntades ta till sig fick dock ytterst sällan mening i relation till framtida utbildningar eller andra framtida sammanhang. Därmed synliggör kapitlet hur ett instrumentellt förhållningssätt till kunskap dominerade de undersökta klassernas vardag. Nygren finner att skolans betygsregim understöds av fantasmatisk logik där höga betyg blir något eftersträvanvärt i sig. De dominerar förståelsen av varför det är viktigt med skolan framför resonemang om kunskap och personlig utveckling. Nygren får dock också syn på en annan logik, en logik av ”good enough”, som även kunde artikuleras av elever med höga betyg. Denna logik var från elevernas perspektiv kopplad till vad som uppfattades vara en nödvändighet att hushålla med resurser för att sedan kunna anstränga sig mer i årskurs nio, då betygen verkligen spelade roll.

Elever med höga betyg var mycket mer reflekterande och strategiska i sin relation till betyg och examinationer än andra elever. För dem var examinationslogiken även kopplad till tillfredsställelse och en positiv självbild, då deras höga betyg utgjorde ett verktyg för att skapa statuskillnader mellan sig själva och andra. Detta kunde ske genom inslag av öppen tävling och jämförelse, något som framför allt en grupp pojkar med höga betyg kunde ge uttryck för. Denna grupp elever artikulerade också tydligast uppfattningar om positiva samband mellan ansträngning, höga betygsresultat och en positiv självkänsla. Detta kopplar Nygren till tidigare forskning som visar hur provtillfällen i skolan tenderar att förstärka skillnader mellan högpresterande och lågpresenterade elever, då de förras välmående påverkas positivt medan det orsakar stress och känslor av otillräcklighet hos lågpresenterade elever.

I kapitel 3, Elevernas strategier i skolan, undersöks de strategier som eleverna utvecklade för att höja sina betygsresultat. Nygren hittar fyra olika strategikategorier: 1) kvantitativa, 2) lärarinitierade prestationsstrategier, 3) sammansatta studiestrategier och 4) konkretiseringsstrategier. *Kvantitativa strategier* går ut på att öka mängden studiearbete i tid och fokus, något som eleverna själva kopplade till en höjning av prestationsnivå och betyg. Detta budskap, att ägna mer tid åt sina studier, kommunicerades återkommande av lärare till elever som underpresterade på lektioner eller vid prov. Nygren finner att de kvantitativa prestationsidealerna utgår ifrån en logik av självdisciplinering i tid och rum som är dominerande i skolans vardag.

Lärarinitierade prestationsstrategier kommuniceras till eleverna av lärare, som uppmaningar om att vara mer muntligt aktiva under lektionstid. Detta var något som särskilt flickor uppmantrades till. Nygren finner att denna uppmantran baseras på en logik av uppvisning – en performativ handling där eleven ska visa att den tagit till sig den förväntade kunskapen.

Denna iscensättning var svårare att genomföra för vissa då mycket av talutrymmet upptogs av bland andra en grupp studieinriktade pojkar med högutbildade föräldrar. Nygren finner att idealet om muntlig aktivitet var lättare att iscensätta för pojkar med höga betyg som var vana att ta plats i klassrummet. Lärare kunde under utvecklingssamtalen uppmana dem att ”prata mindre”, då de ofta talade om icke skolrelaterade ämnen under lektionerna, vilket hämmade deras prestationer och störde andra. Nygren ser uppmaningen att ”vara mer muntligt aktiv” och uppmaningen att ”prata mindre” som skapad utifrån normerande ideal om vad elever förväntas göra under lektionstid. Det finns dock avgörande skillnader mellan å ena sidan uppmaningen att muntligt ”ta mer plats”, som riktades främst till flickor, och å andra sidan uppmaningen om att ”prata mindre” och ”ha mer fokus”, som riktades mot pojkar med höga betyg, då denna senare kategori med lätthet kunde höja sina prestationer när så behövdes.

Studiestrategier handlar om de knep och tekniker som elever kunde använda sig av i sina studier. Denna kategori är den mest omfattande. Nygren finner att elever med höga betyg hade fler och mer sammansatta studiestrategier att ta till, något som gjorde det möjligt för dem att strategiskt fördela arbetet mellan skolan och hemmet i högre utsträckning än andra elevgrupper. De var även bättre på att reflektera över och beskriva sina egna studiestrategier, till exempel genom att identifiera och visualisera de egna lärandesituationerna. Elever med höga betyg utmärkte sig också genom att aktivt samarbeta med varandra för att lösa uppgifter och hade utvecklat strategier för att göra det på ett effektivt sätt.

Konkretiseringsstrategier är strategier med vars hjälp betygsambitioner omvandlas till konkreta handlingar. Nygren finner att dessa strategier, som främst användes av elever med mycket höga betyg, består av element som ett *reflekterande förhållningssätt* till betygsideal och hur dessa operationaliseras samt

utvecklandet av ett *strategiskt positivt och intresserat förhållningssätt* till de kunskapsområden de förväntas ta till sig.

Nygren finner också att de flesta elever kopplar prestationer till individuella kognitiva förutsättningar, utifrån logiker som vilar på individualiserande och ibland biologiserande förklaringsmodeller. Han menar att den dominerande individualiserande logiken osynliggjorde den vikt som de synliggjorda studiestrategier har för betygsresultatet – en dynamik som förstärktes av att studiestrategier var i sig ett frånvarande ämne under lektionstid.

Kapitlet fyra, Det resursstarka killgänget på Latinskolan, handlar om en grupp killar i 8a, med högutbildade föräldrar och hemmahörande i en resursstark stadsdel och angränsande områden. Intressant för studien är att ett flertal av dessa pojkar underpresterade i 8:an. De var då ofta orsak till stök och oro. Trots detta lyckades de uppnå höga resultat i 9:an. När Nygren 20 år senare gör en uppföljning med flera av killarna i gruppen, finner han att så gott som alla hade då hunnit avsluta en akademisk utbildning och var verksamma i yrken som kännetecknas av hög status, till exempel inom juridik, ekonomi och medicin.

Nygren menar att de redan i årskurs 8 framstod som allmänbildade. De hade lätt att argumentera och hade ett reflekterande sätt att tänka kring sin egen skolgång. Deras oengagerande under årskurs 8 var kopplat till ideal om ”det goda livet” – om vikten av att ha kul i skolan. Detta ledde till att de underpresterade. De hade dock en i grunden positiv inställning till skolan och uppvisade inte samma så kallade ”antikolkultur” som tidigare forskning funnit hos andra pojkgrupper. Istället sökte de efter en balans mellan studier och sociala relationer utifrån ett ”plugga lagom”-ideal, som också utgick ifrån tankar om att de i 9:an skulle arbeta mycket hårdare.

Nygren förstår de resursstarka underpresterande killarna i årskurs 8 utifrån en klass-och genusposition som överensstämmer med

tidigare forskning när det gäller självförtroendet, den verbala förmågan samt vikten av ideal som allmänbildning och ideal om ”det goda livet”. Att de lyckades balansera mellan dessa två ideal berodde på killgängets sammantagna resurser. De utvecklade medvetet strategier där mycket av skolarbetet gjordes hemma med stöd av de resurser de hade där, till exempel i form av föräldrar. De lärde sig också att medvetet ”läsa av” vad olika lärare premierade i examinationer, en kunskap de såg till att sprida inom gruppen. Detta gjorde att de medvetet kunde underprestera i årskurs 8, men så småningom få höga skolresultat i 9:an, en möjlighet som elever som saknade liknande resurser hemma inte hade i samma utsträckning.

I kapitel 5, Skolarbetet i hemmet, undersöks elevernas strategier i relation till skolarbetet som gjordes hemma. Elever med höga betyg var betydligt mer strategiska i sin fritidsplanering än andra, något Nygren kopplar till att de i högre utsträckning deltog i organiserad fritidsverksamhet. Detta begränsade deras möjligheter att umgås med vänner på fritiden men tvingade dem också att bättre planera hur de använde sin tid, något de hade nytta av i andra sammanhang. Denna elevkategori var ensam om att använda sig av sammansatta arbetsmetoder inför skriftliga arbeten – till exempel att planera sitt arbete inför större examinationer genom att medvetet dela upp olika kunskapsområden förlagda till olika dagar. Deras strategier i relation till hemanarbete var därmed påtagligt kopplade till självdisciplinering. Nygren menar att detta också ledde till något av en meningsförskjutning, där hemmen kopplades till studiearbete och skolan till socialt umgänge med vänner. Medan många elever gav uttryck för liknande prioriteringar, var det bara pojkarna med höga betyg som uppvisade prov på en högre grad av självreflektion när det gäller att sätta skolprestationer i relation till en önskvärd framtid. Nygren menar att de visade prov på ett processuellt perspektiv på sina prestationer, som

grundades på en övertygelse om att de faktiskt kunde förbättra sina resultat.

I kapitel 6, Hemmets och föräldrarnas betydelse, undersöks de resurser eleverna aktiverade hemma som stöd till skolarbetet. De flesta pojkar med höga betyg hade engagerade föräldrar och släktingar som kunde stödja med omfattande, skolrelaterad kunskap. De hade tillgång till faktaböcker, uppslagsverk och populärvetenskapliga tidskrifter som erbjöd fördjupningar i de frågor de arbetade med. Elever med höga betyg gav mycket högre vikt vid läsning än andra elevgrupper, vilket gav klara fördelar i skolan. Nygren finner att de till exempel i högre utsträckning än andra läste populärvetenskapliga tidskrifter. Deras diskussioner handlade ofta om fenomen och fakta de läst om där. Läsningen av dessa tidskrifter hade en påtaglig effekt för pojkarna med höga betyg – de tränades att konsumera en textgenre som språk- och innehållsmässigt ligger nära skolans läromedel. Samtalen som läsandet gav upphov till kan också ses som en uppvisning i ett aktivt kunskapsintresse och läsvanor som också fungerade som en träning i en reflekterande syn på kunskap.

För eleverna med höga betyg var föräldrarnas stöd omfattande tids- och ämnesmässigt. Genom föräldrar och släkt socialiserades de in i ett språk som präglades av argumenterande samtal och en specifik syn på kunskap. Det var avgörande för deras möjligheter att uppnå höga betyg och för att kunna iscensätta de kunskaper som skolan premierar. Föräldrarna överförde också aktivt så kallad ”het kunskap” till sina barn, det vill säga kunskap som inte enbart baseras på officiell information om skola och utbildningsalternativ, utan som utgår från personliga erfarenheter av det. Detta var relaterat till att vanliga yrken bland barnens föräldrar var skollärare eller universitetslektor.

I kapitel 7, Framtiden och betydelsen av het kunskap och andra resurser, undersöks de kunskaper som förmedlades till eleverna i relation till tankar om framtiden. Ett fokus

på framtiden är på många sätt inskrivet i skolan, men Nygren finner att själva undervisningen saknade framtidsorientering, då undervisningen ytterst sällan sattes i relation till möjliga framtida utbildningar eller till livet som vuxen. Det mest närvarande var den kommande gymnasietiden. De flesta elever efterliknade sina föräldrar när det gällde val av utbildningsprogram och tänkta framtida yrken. Flickor med resursstarka föräldrar tenderade att välja det naturvetenskapliga programmet, medan flera pojkar i samma kategori i stället valde det samhällsvetenskapliga programmet, då de bedömde att det då var lättare att få höga betyg. De räknade med att sedan kunna läsa in kurser i matematik och naturvetenskapliga ämnen för att därefter bli behöriga till läkarprogrammet, till exempel. Deras strategier bygger på en ”het kunskap” som inte förmedlas genom officiella informationskällor, men som pojkarna i studien hade tillgång till genom sina familjer.

Kapitlet synliggör hur elevernas framtidsorientering inte enbart är effekten av individuella val. Den måste också förstås i relation till de klassbetingande resurser som eleverna har genom sina familjer. Trots att ett explicit fokus på framtiden var så gott som frånvarande i skolans vardag, menar Nygren att den ändå utgör ett centralt element i betygsregimen och att logiker som självdisciplinering, examination och individuella performativa prestationer ger mening åt elevernas skolvardag. För eleverna själva skapades framtiden som en del av ett individuellt projekt som vilade på individens ansvarskänsla, vilja och arbetsdisciplin.

I det avslutande kapitlet sammanfattas och utvecklas avhandlingens viktigaste resultat. Till dessa hör insikten om det problematiska med den individorienterade meritokratiska diskursen som oftast dominerar förståelsen av skolan som institution, med ett ensidigt fokus på betyg och höga meritvärden. Detta individualiserande sätt att förstå elevers prestationer, som osynliggör betydelsen av kontext och familjers kapitalformer, kan återfinnas hos

lärare, skolmyndigheter och internationella utbildningsorganisationer. Viktigt för studien är att den är genomförd i Uppsala, en universitetsstad, och i två högstadieskolor där andelen elever med föräldrar med högre utbildning är högre än riksgenomsnittet. Detta är av intresse då liknande skolmiljöer ökat kraftigt under de senaste decennierna på grund av ökad skolsegregation, och att just skolor med höga skolresultat utgör ett eftersträvansvärt ideal för många skolaktörer. Nygren menar att det samtida intresset för ”högpresterande elever” utgår ifrån en förståelse av denna elevkategori som osynliggör de ekonomiska och utbildningsmässiga resurser elever förfogar över – ett perspektiv som därmed avpolitiserar de mekanismer som villkorar deras positioner.

Nygren finner att betygsregimen han får syn på i sin studie, betygs- och examinationslogikerna, logiken om individuella performativa prestationer och logiken om reflexiva studiestrategier också kan placeras inom ramar för en större, nyliberal vändning i samhället. Centralt här är den så kallade *New Public Managements* styrningsrationalitet med fokus på effektiva flöden, individualism, flexibilitet och mätbarhet. Nygren sätter denna samhällsutveckling i relation till en skolvardag där kunskapssynen som eleverna möter var fragmentiserad, avkontextualiserad och utan koppling till elevernas vardag eller framtida sammanhang.

Avhandlingen *Jag vill ha bra betyg – En etnologisk studie om höga skolresultat och högstadieelevers praktiker* synliggör hur skolan är en institution vars vardagliga logiker premierar den typ av kunskap som barn med kapitalstarka föräldrar har med sig hemifrån. Jag finner att Nygren lever upp till syftet med avhandlingen på ett förtjänstfullt sätt. Han har lyckats insamla ett rikt etnografiskt material som möjliggör en närgående och detaljerad undersökning av de praktiker och logiker som aktiveras av resursstarka elever med höga betyg, i synnerhet pojkar, i relation till

det arbete de lägger ned för att få sina betyg. Dessa elevers agens blir synliggjord, kritiskt granskad och kontextualiserad.

Det finns flera områden som hade kunnat utvecklas i avhandlingen. Den teoretiska inramningen hade kunnat stärkas genom en fördjupad diskussion om hur Bourdieus utbildningssociologi teoretiskt kan sammanlänkas med den utpräglade poststrukturalistiska politiska diskursteorin. Det finns också i avhandlingen teoretiska begrepp som är centrala för analysarbetet i de empiriska kapitlen och som signalerar en koppling till annan teoribildning men som aldrig diskuteras. Exempel på detta är nodalpunkt, betygsregim eller när betygen diskuteras i relation till deras bruksvärde respektive bytesvärde. Det hade varit önskvärt med en diskussion som även inkluderade en teoretisk inramning av dessa begrepp. Ett annat utvecklingsområde är bruket av empiri från de intervjuer som genomfördes med eleverna tio år efter deras skolgång, som unga vuxna med akademiska utbildningar bakom sig och en begynnande yrkeskarriär i ett högstatusjobb. Detta material används väldigt sparsamt i analysarbetet. Många av avhandlingens resultat bekräftar också egentligen en redan omfattande mängd tidigare forskning. Detta kan å andra sidan ses som betydelsefullt då det är viktigt att fortsätta att synliggöra och problematisera de mekanismer som leder till ojämlikhet i skolan.

Men Göran Nygren ger också egna bidrag till vår förståelse av dessa frågor. Hans avhandling är viktig då den bland annat hjälper oss att i detalj förstå hur det kommer sig att resursstarka pojkar under årskurs 8 kan både underprestera och missköta sig i skolans vardag, och därmed avvika från ett normativt beteende gällande studieengagemang och fokus, för att sedan utan större problem relatera sig som *grupp* och få höga skolresultat i årskurs 9. Nygrens avhandling hjälper oss därmed att fördjupa vår förståelse av hur det kommer sig att skolan kan vara en trygg plats på väg mot en trygg framtid för barn med

starka akademiska resurser hemifrån, medan den för andra barn med mer begränsade resurser blir en plats som i högre utsträckning kopplas till känslor av otrygghet, otillräcklighet och marginalisering. Detta menar Nygren är en aspekt av skolan som vi bör fortsätta att problematisera, inte minst därför att den blivit alltmer påtaglig på grund av en samhällsutveckling där ojämlikheten ökar.

René León-Rosales, Botkyrka

Maria Hansson: *Osynliga band. Folktro som medel för social kritik i Victoria Benedictssons, Anne Charlotte Lefflers och Selma Lagerlöfs författarskap*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2021. 285 s., ill. ISBN 978-91-7061-365-4.

Maria Hansson är svensk lektor och forskare i litteraturvetenskap på institutionen för skandinavistik vid Sorbonne i Paris. Detta är hennes doktorsavhandling om tre av det moderna genombrottets kvinnliga författare – Victoria Benedictsson, Anne Charlotte Leffler och Selma Lagerlöf, samtliga verkamma på 1880-talet i Sverige – och hur de använde sig av övernaturliga inslag i sina verk i en tid som hyllade samhällsrealism. Hur ska det förstås, frågar Maria Hansson? Det moderna genombrottets författare ville bygga ett framtida och mer frigjort samhälle och fördömde all konservatism. Parallellt med detta fördes även kvinnofrågor fram alltmer. De frågor som diskuterades var äktenskapet och möjligheten att skilja sig, jämlikheten mellan könen, sedligheten, erotikerna och det problematiska förhållandet mellan man och kvinna. Dessa frågor debatterades i litteraturen av såväl kvinnliga som manliga författare i Skandinavien, men det är hos de kvinnliga

författarna som folktromotiv fick en alldeles speciell användning. De övernaturliga inslagen fungerade som en mask bakom vilken de kvinnliga författarna kunde formulera sin samhällskritik och kritisera de förtryckande sociala strukturer de levde under. Kvinnorna ställde krav på utbildning, reformer av äktenskapet, sexuell dubbelmoral och ekonomisk självständighet. Dessa frågor kunde kvinnliga författare dock inte diskutera öppet och gjorde de det, blev de ifrågasatta. Deras litteratur kallades nedsättande ”indignationslitteratur”. Hanssons syfte är att visa att folkloristiska motiv kunde användas för att indirekt kritisera samhällets normer utan att författarna provocerade den mansdominerade omgivningen. Folktron tolkas som ett vapen i kampen för nya idéer om ett jämställt samhälle. Härigenom bidrog litteraturen till kvinnlig frigörelse samtidigt som den blev en strategi i anpassningen till samhällets normer och till att förmedla en kvinnlig utopisk vision, finner författaren.

Maria Hansson utgår från ett urval av texter av de tre författarna, där folktron får symbolisera en kvinnofråga. I de utvalda verken figurerar (manliga) övernaturliga väsen såsom *näck*, *lindorm*, *spöke*, *djävul*, *havsman* och *troll*. Hansson gör en utförlig genomgång av hur folklig tros- och berättartradition använts i litteraturen och konsten under hela 1800-talet. De många sagosamlingar som publicerades under 1800-talet från muntlig tradition var en stor inspirationskälla för både författare och konstnärer. De övernaturliga väsendena som författarna för in i sina texter var därför välkända i samtiden, vilket möjliggjorde att de kunde laddas med ny innebörd.

Författaren hämtar sin kunskap om det ”övernaturliga kulturarvet” från modern folkloristisk forskning. Flera välkända folklorister får bidra med texter om olika folktröväsen, deras funktion och betydelse, såsom Louise Hagberg (spöktro), Herman Tillhagen (vattenväsen), Ebbe Schön (skogsväsen), Camilla Asplund Ingemark (troll), för att

nämna några. Vidare hänvisas till det franska verket om troll av Virginie Amilien från 1996 med fokus på symbolism och folktrons rötter i äldre nordisk folketro om döden, samt till John Lindows *Trolls: An unnatural history* (2014), en trollens kulturhistoria. Den skandinaviska folksagoforskningen diskuteras inte explicit, men det är uppenbart att Hansson hämtat inspiration från i första hand den psykoanalytiska forskningstraditionen. Författaren gör ingen skillnad mellan olika folkdiktsgenrer och använder begreppen folketro, folksaga, legend, sägen, myt och folkvisa närmast synonymt, vilket borde ge en traditionellt skolad folklorist rysningar. Men, menar jag, visar det sig att Hansson med sitt perspektiv inte har någon användning för en folkloristisk genrediskussion eller -differentering. De kvinnliga författarna använder det övernaturliga för att symboliskt och allegoriskt gestalta sin kritiska samhällssyn, inte som i folkloristisk forskning till att förhålla sig till tros- och sanningsaspekter. I Hanssons analys av folktröväsandenas roll i texterna är det främst folktrons "funktioner", de erotiska, varnande och sociala, vilka diskuteras i den folkloristiska forskning hon hänvisar till.

Maria Hanssons analys är spännande och kreativ, men inte helt lätt att följa. Utvecklingarna är många, vilket återkommande bryter avhandlingens övergripande struktur, där de övernaturliga väsendena bildar utgångspunkt för analysen av de dolda budskapen. Hansson närläser texterna i förhållande till författarnas sociala, kulturella och historiska kontexter och egna liv och erfarenheter, tidens kvinnofrågor samt det övernaturligas placering i handlingen (den episka kontexten). Analysen görs på flera nivåer i verken, vilket komplicerar för den läsare som inte är insatt i texternas innehåll och litteraturvetenskaplig forskning. Nu beskriver författaren relativt utförligt verkets handling och sina tankekedjor, vilket i några fall underlättar förståelsen i andra faktiskt försvårar den genom sin detaljrikedom.

Lindormen gestaltas av Victoria Benedictsson i hennes roman *Pengar* (1885). Hansson utgår i sin analys från två olika versioner av sagan, den ena hämtad från Sven Grundtvigs *Gamle danske minder i folkemunde* (1854) och den andra från *Norske folkeeventyr* (1844) insamlade av P. C. Asbjørnsen och Jørgen Moe. I romanen bidrar lindormen med två element, metamorfosmotivet men också med fallossymbolik. Lindormen framträder i mitten av romanen då huvudpersonen Selma får veta att hon måste gifta sig med en äldre man. Med hänvisning till Bruno Bethelheims psykologiska sagostudier, där sagorna är ett svar på barns ångest, använder Benedictsson lindormen som en allegori för att bearbeta och förklara huvudpersonens sexualångerst. Med hjälp av lindormssagan kan Selma ge utlopp för såväl sin ångest som sin avsky inför bröllopsnatten och för den man hon ska gifta sig med. Fallossymboliken läser Hansson in i beskrivningen av den sovande maken dagen efter, där han uppfattas som ett monster med fjällande hud och kan liknas vid en monstros penis. Selma uttrycker symboliskt sin sexuella motvilja mot en motbudande make och använder sagan för att förstå och acceptera den verklighet som fram till bröllopsnatten varit henne främmande. Hanssons konklusion är att Benedictsson genom lindormssagan framför en dold kritik av barnäktenskap och avsaknaden av sexualundervisning för kvinnor.

Näcken förekommer också i *Pengar* men i form av en tavla av väsendet som Selma betraktar och som får henne att reflektera över tvånget att ingå äktenskap och därmed mista sin självständighet. Näcken gestaltas framför allt i Anne Charlotte Lefflers *En sommarsaga* (1886). Han uppenbarar sig i båda verken i samband med att äktenskapsfrågor tas upp och har enligt Hansson en varnande funktion. Hon utgår i sin tolkning av de båda texterna från historikern Mikael Hälls forskning, där han menar att folktröväsen används som ett sätt att positionera sig mot en viss samhällsordning. Hos Leffler förekommer näcken

i hela den första delen av berättelsen, innan huvudpersonen, Ulla, väljer kärleken på bekostnad av sin yrkeskarriär. Ulla förälskar sig i en stilig folkskollärare, Ralf, som hon jämför med näcken, influerad av flera romantiska svenska dikter. Hon upplever Ralf som en personifiering av naturen och som en erotisk varelse. Leffler kritiserar genom näcken det puritanska samhället och dess konventioner och använder näcken för att varna läsarna för vad som händer efter bejakandet av sexualiteten, det vill säga äktenskap och uppoffring av de egna intressena. Näckens funktion är således att varna för äktenskapets olika faror – att tvingas välja bort en yrkeskarriär som hos Leffler eller peka på diskriminerande lagstiftning som hos Benediktsson. Näckens tillskrivna erotiska funktion som lockande och farlig för kvinnor tonas ner av författarna i dessa texter och han averotiseras och transformeras istället till en varning för äktenskapet.

Spöket figurerar i Selma Lagerlöfs novell ”Spökhanden” från 1898. Spöket kommer fram i novellen när den föräldralösa hjältinnan skriver ”min älskade” till en man hon inte älskar för att slippa från sina kontrollerande övervakare. Spöket, eller rättare sagt spökhanden, används för att kritisera äktenskapet som enda försörjningsmöjlighet för den högre borgarklassens unga kvinnor. Hansson analyserar ”Spökhanden” parallellt med en tidigare novell av Lagerlöf, ”Riddardottern och havsmannen” från 1892, med samma budskap – fördömande äktenskapet som den enda vägen till kvinnors försörjning. Novellen om *havsmannen* och riddardottern Kristin Thott utspelar sig i 1300-talets Sverige. Havsmannen är en underlig nästan övernaturlig figur som beskrivs som halvt vattuman, halvt människa och är inget egentligt folktroväsen, men ges en symbolisk roll i handlingen. Riddardottern ser honom före bröllopet, som hon tvingas till, som en havsman som lockar och förtrolar, men han förvandlas efter giftermålet till ett havsmonster, en symbol för den lockande erotik. Hans fiskliknande kropp antyder

en fallos, tolkar Hansson, en symbol för erotik men också för det patriarkala samhället. I båda Lagerlöfs noveller hotar och tvingar männen kvinnorna att gifta sig med dem genom att skrämja dem. Det var den äkta makens uppgift i sekelskiftets Sverige att hålla kvinnan på den plats som mannen tilldelat henne.

Djävulen representeras av brukspatron Sintram och hans djävulskontrakt med kavaljererna i Selma Lagerlöfs *Gösta Berlings saga* (1891). Genom detta kontrakt vill Lagerlöf visa på en kvinnodiskriminerande lagstiftning som i hennes berättelse om de unga kvinnorna i romanen – Anna, Marianne och Elisabeth – speglas i hur rådande lagstiftning beskär deras liv. Romanen anspelar således på sociala kvinnofrågor.

Trollet slutligen i egenskap av Bergakungen återfinns i Victoria Benedictssons prosaberättelse *Den bergtagna* (1888); som källa hänvisar Hansson till balladen ”Den bergtagna” i *Sveriges medeltida ballader* (band 1 version Ba). Berättelsens hjältinna identifierar sig med jungfrun i balladen och används för att kritisera den fria kärleken. Handlingen utspelar sig i Paris i slutet av 1800-talet bland en grupp nordiska konstnärer. I centrum står en skulptör, Alland, och två kvinnor, Erna har tidigare varit hans älskarinna och Louise som passionerat älskar honom. Skulptören uppvaktar Louise för att få henne att gå med på hans villkor: en fri kärlek utan krav och rättigheter. Han manipulerar henne på samma sätt som trollet i balladen manipulerar jungfrun och hon tar till slut en giftdryck då trollet försöker få henne tillbaka med våld. Louise begår också självmord. Den fria kärleken var för en kvinna inget alternativ, som för mannen, utan gjorde henne mer utsatt. Därför väljer hon att ta sitt liv.

Maria Hanssons analys är som sagt spännande – och delvis snårig – men också trovärdig i ljuset av den verklighet som de tre författarna levde i och kämpade för att förändra var och en på sitt sätt. Hansson

beskriver uttömmande och insiktsfullt den historiska, sociala och kulturella kontext där Benedictsson, Leffler och Lagerlöf verkade och hur deras egna liv påverkades. Det sätt de valde att framföra sin samhällskritik på – genom traditionella folktroväsen – måste ses som genialiskt. Hansson konkluderar i det avslutande kapitlet ”Kvinnlig frigörelse genom folktron?” att de största svenska kvinnliga författarna ställde ”levande folktro i de progressiva idealens och kvinnofrågornas tjänst”.

Inger Lövkrona, Lund

Christine Bylund: *Anakrona livsvillkor. En studie av funktionalitet, möjligheter och begär i den föränderliga svenska välfärdsstaten*. Umeå universitet, Institutionen för medier och kulturvetenskap, Etnologiska skrifter nr 73, Umeå 2022. 267 s. ISBN 978-91-7855-793-6.

Anakrona livsvillkor. En studie av funktionalitet, möjligheter och begär i den föränderliga svenska välfärdsstaten består av åtta kapitel. I de två första kapitlen presenteras avhandlingens teori och metodologiska vägval. Här introduceras läsaren för syfte, problemställningar och undersökningens förhållande till tidigare forskning. Vidare utvecklas här överväganden kring informanturval, etik och fältarbete.

Därefter följer fem analytiska kapitel. Det första är Välfärdsstatliga faser, som också placerar den egna undersökningen i tid och rum. Diskussionen om den svenska välfärdsstatens olika sätt att hantera personer med vad som, i avhandlingen, går under benämningen ”normbrytande funktionalitet”, sträcker sig från 1940-talets början in i vår egen samtid. Här får läsaren möta några av de enskilda röster och levnadsöden vilkas berättelser om

hur det varit, och är, att leva som funktionshindrad i Sverige, som sedan återkommer och fördjupas längre fram i texten.

De därpå följande kapitlen har rubrikerna Drömmar, begär och framtid, Möten med välfärdsstaten, Oro och rädsla, samt Motstånd och bemästring. I dessa fyra kapitel fördjupas beskrivningen, och analysen, av de öppna och stängda livsrum som skapas som en följd av välfärdssamhällets insatser. Det avslutande kapitlet, *Anakrona livsvillkor*, fångar upp och summerar studiens tidigare diskussioner. Här förklaras också vad som utgör avhandlingens eget kunskapsbidrag till vetenskapssamhället.

Så kan avhandlingen presenteras. Men det är en beskrivning som inte fångar in särskilt mycket av det som utgör textens särart, eller av det som Bylund vill göra och säga med sin undersökning. Till det hör att avhandlingstexten utgår från en tydligt framskriven personlig relation, nämligen forskarens egna långvariga förhållande till den svenska välfärdsstaten. Det är till och med något som hon presenterar som sitt ”livs längsta relation”. Hit hör även det faktum att det rör sig om en utpräglad politisk text, med en tydligt framskriven maktkritisk dimension. Det är i den meningen en strategisk, långsiktigt verkande framställning, som vill både *berätta om* och *förändra* vad som i avhandlingen pekas ut som grundläggande orimligheter och missförhållanden – och även direkta byråkratiska övergrepp – riktade mot människor med funktionsbrytande normalitet.

Genom tillämpandet av en autoetnografisk metod utgör forskarens/Bylunds egna upplevelser, erfarenheter, känslor, möten, kunskapande – och inte minst hennes kroppsliga situation i vardagen – en återkommande del av framställningen. Det gör *Anakrona livsvillkor* till en avhandling som svårligen går att föreställa sig utan textens egen författare. Det konstaterandet gäller väl i och för sig alla avhandlingar, men här får iakttagelsen oenkligen extra relevans. Till det som bidrar till att ge texten en egen karaktär hör slutligen även

förekomsten av ett antal både kortare och lite längre passager, eller som det heter i texten: mellanspel, där Bylund använder sig av ett betydligt mer emotionellt (och även personligt utlämnande) språk än vad man brukar stöta på i etnologiska avhandlingar.

Studien har ett tvådelat syfte, där det första är att utifrån berättelser om livsloppet undersöka hur möjligheter till relationer och familjeliv levs och beskrivs av personer med normbrytande funktionalitet under olika tidsperioder. Här knyter Bylund sin undersökning till frågor som har att göra med hur sådana ”levda och beskrivna relationer och familjeliv” kan relateras till förändringar i välfärdsstatliga stöd- och serviceinsatser, samt vilka kulturella föreställningar om funktionalitet som detta ger uttryck för. Det andra syftet är att med autoetnografi som verktyg gestalta och analysera hur de egna livsvillkoren ”som forskare med normbrytande funktionalitet” har en tydlig inverkan på förutsättningarna för och möjligheterna till forskning.

Bylund är, skriver hon själv, inte primärt intresserad av hur en viss grupp definierad utifrån en medicinsk diagnos skapar mening. Snarare handlar det om hur den sociala positionen ”person med normbrytande funktionalitet skapas# [sic], erfars och förändras över tid, och hur detta i sin tur villkorar möjligheter att tänka och agera i relation till relations- och familjeskapande” (s. 7). Förutom att klargöra att det är den historiskt föränderliga möjligheten till relationer och familjeliv som står i centrum för avhandlingen introduceras här flera av de ingångar som är centrala för den fortsatta framställningen: som livslopp, autoetnografi, normbrytande funktionalitet, villkor för kunskapande och, inte minst, framväxten och utvecklingen av den svenska välfärdsstaten från och med andra halvan av 1900-talet.

En väsentlig nyckel till avhandlingen, framhåller Bylund, är att den är skriven mot bakgrund av den åtstramningspolitik som skiftande regeringar, Försäkringskassan och

enskilda kommuner sedan början av 2000-talet bedrivit mot människor med normbrytande funktionalitet: det vill säga mot ”personer vilkas funktionalitet bryter mot normer för vad som anses vara friska eller normala funktionaliteter” (s. 3). Med avhandlingens språkbruk är det fråga om att en dominerande funktionsmaktsordning genom diskursiva tolkningsföreträden sätter ramarna för hur människor i behov av assistans och stöd ges förutsättningar att leva sina liv – och för deras möjligheter att skapa hållbara relationer till sin egen omgivning.

Ett centralt påpekande är därför att välfärdsstatens agerande gentemot personer med normbrytande funktionalitet under den studerade perioden inte har varit en och densamma. Tvärtom, menar Bylund, kan insatser och åtgärder beskrivas i termer av olika *välfärdsstatliga faser*, där stödet sett olika ut beroende på hur både det faktiska hjälpbehovet och den hjälpsökande själv har betraktats. I avhandlingens tredje kapitel beskrivs hur olika prioriteringar och perspektiv under loppet av 1900-talets andra hälft har såväl avlöst varandra, som att de fortfarande ligger kvar som en hela tiden möjlig potentialitet. Äldre och tidigare synsätt inom den svenska välfärdsstaten lämnar därmed inte på ett okomplicerat sätt plats för nyare uppfattningar. Ett beslutat stöd, eller en implementerad boendeform, kan tvärtom plötsligt upphöra för att ersättas av en praktik som har sina rötter i en annan och tidigare välfärdsfas.

Samtidigt har de olika faserna gett upphov till vad som omnämns som skilda generationer av människor med normbrytande funktionalitet. Det är tre sådana löst sammanhållna generationer av hjälpbehövande som utgör studiens egentliga material. Bylund har intervjuat sammanlagt tretton personer vilkas individuella livshistorier går att knyta till olika centrala faser i välfärdsstatens sätt att bemöta och hantera individer med normbrytande funktionalitet. Genom den autoetnografiska metoden blir forskaren sedan

undersökningens fjortonde informant.

Översiktligt kan sägas att avhandlingen tar form i en sorts intersektion mellan dels etnologisk forskning om funktionalitet och det mer tvärvetenskapliga fältet kritiska funktionalitetsstudier, dels att den placerar sig i skärningspunkten mellan etnologi, genusvetenskap och socialt arbete. Teoretiskt sett är de starkaste influenserna *critical disability studies*, eller på svenska, kritisk funktionshinderforskning, och en övergripande *cripteoretisk* utgångspunkt. Med en parallell till queerforskningens fokus på hur kulturellt kraftfulla normer om heterosexuella begär och idealiserad tvåsamhet skapar ojämlika maktförhållanden i samhället – genom att de öppnar och stänger olika sexuella livsrum för människor – skriver Bylund att cripteorin undersöker de dominanta normer och maktförhållanden som uppträder i relation till föreställningar om funktionalitet. Med hennes egna ord betyder det att hon i sin bearbetning av materialet har utgått från att våra funktionaliteter förstås som ”normala eller avvikande beroende på hur väl de kan sägas följa föreställningar om funktionsfullkomlighet” (s. 21).

Det här gör *Anakrona livsvillkor* till en studie som handlar om skillnadsskapandets konsekvenser för människors levda vardag. Forskarblicken riktas mot hur den normbrytande funktionaliteten leder till möten med välfärdsstatens olika administratörer, där den hjälpsökande individen i sin egenskap av behövande alltid befinner sig i ett strukturellt underläge. Utmärkande för detta underläge är, menar Bylund, en ojämlik tillgång till existentiellt viktiga resurser och relationer.

Det analytiska verktyg som låter Bylund vrida och vända på detta utsatta tillstånd är i första hand Giddens begrepp *ontologisk trygghet*. I avhandlingen används det för att problematisera den känsla av otrygghet som personer med normbrytande funktionalitet ofta erfar i sina möten med välfärdsstaten. Genom att stödinsatser ofta ändras, eller genom att individen hela tiden står inför

möjligheten att redan beslutade insatser kan dras tillbaka, skapas en fundamental brist på tillit som präglar både personens omedelbara tillvaro och de planer, fantasier och förhoppningar som är möjliga att knyta till framtiden.

Andra centrala influenser är Sara Ahmeds queera fenomenologi med begrepp som orientering/desorientering samt livslopp/livslinjer. Här vill Bylund göra en åtskillnad mellan *livsloppet* som ett mer konkret och individnära begrepp, vilket används för att beskriva enskilda levnadsbanor, en persons levda liv; medan *livslinjer* handlar om hur kulturella föreställningar och förväntningar formar förståelsen av i vilken riktning, och längs med vilka vägar eller tänkta levnadsbanor, som individen kan färdas. Temat utvecklas framförallt i avhandlingens fjärde kapitel om drömmar, begär och framtid. För många personer med normbrytande funktionalitet präglas nämligen stora delar av tillvaron av den desorienterade upplevelsen att befinna sig vid sidan av de gängse kulturella berättelser som omger den normerande förståelsen av vad som utgör en förväntad livslinje.

Men känslan av att befinna sig utanför, och mer sällan i samklang med, den förväntade livslinjen är också en direkt följd av de stödinsatser som den förda välfärdspolitiken har inneburit för den enskilda individen. Då LSS (Lagen om särskilt stöd och service till vissa funktionshindrade) infördes år 1993 betydde det till exempel att flera av de personer som ingår i studien, tack vare den utbyggda personliga assistansen, ledsagning och införandet av särskilda boendestöd, kunde föreställa sig en egen framtid inkluderande utbildning, yrkesliv och familjeliv med egna barn.

För ett kort historiskt skede, menar Bylund med stöd av sina informanters livsberättelser, stod ett fönster öppet där den med normbrytande funktionalitet kunde härbärgera samma sorts fantasier om framtiden som regelmässigt är tillgängliga för den med normföljande funktionalitet. När det tidiga 2000-talet, med start 2007, sedan slog om i en betydligt mer

restriktiv åtstramningspolitik ändrades på ett radikalt sätt förutsättningarna för att kunna hänge sig åt den här sortens drömmar och framtidsvisioner. Fönstret kom återigen att stängas. Genom att utgå från informanternas egna livslopp åskådliggör avhandlingen på detta vis hur de individuella levnadsberättelserna blir både sammanflätade med, och villkorade av, välfärdsstatens skilda faser och prioriteringar.

I det femte kapitlet beskrivs en motsvarande tematik från ett annat och mer nutidsorienterat håll. Här uppmärksammas intervjupersonernas, och Bylunds egna, upplevelser av att återkommande bli prövade och bedömda av välfärdsstaten. Empirin består av berättelser om de olika typer av biståndsbedömningar som numera är nödvändiga för att erhålla stöd och servicefunktioner. Kapitlet inleds med en redogörelse för den rådande lagstiftningen, den nyss nämnda LSS och "Socialtjänstlagen" (SoL).

Några väsentliga hållpunkter är hur välfärdsstatens administrativa praktiker utgår från idén om vad Bylund kallar för det "förtjänande subjektet", samt att prövningarna av individens hjälpbehov tenderar att utmyнна i vad hon benämner "byråkratiska samtyckesbrott". Den hjälpsökande har inte något annat val än att underkasta sig, och samtycka till, även sådant som innebär ett långtgående intrång i den personliga integriteten. Utan samtycke går det nämligen inte att erhålla erkännande som ett förtjänande subjekt, och utan ett sådant erkännande, heller inget stöd. Det är, menar Bylund, fråga om en byråkratisk logik som kräver att få fullständig tillgång till den hjälpsökandes hela person och livssituation, något som analysen plockar upp med hänvisning till Habermas begrepp *livsvärld* och *systemvärld*. För att den byråkratiske systemvärlden ska kunna agera i enlighet med sina intentioner avkrävs den hjälpsökande på en total och kompromisslös öppenhet.

Det som skrivs fram är den "våldsamma" funktionsmaksordningen. I inledningskapitlet konstateras att den som inte har möjlighet

att följa normen om tvingande funktionsfullkomlighet återkommande utsätts för negativa attityder om sin kropp eller sin person. Hen utestängs från samhället genom materiell och social otillgänglighet. Och hen internaliserar dessutom ofta funktionsmaksordningens egna hierarkier genom anammandet av idén om den egna funktionaliteten och jaget som avvikande och mindervärdigt. Det är, inskräpper Bylund, inte fråga om ett fysiskt våld. Men inte desto mindre betyder det långtgående kränkningar av, och inskränkningar i, det egna privatlivet. Det är en ständigt pågående marginalisering som handlar om omöjligheten att leva, eller att ens drömma om, det slags liv som räknas som helt normalt för människor med normföljande funktionalitet.

Det strukturella och kulturella våldet leder till en känsla av konstant utsatthet. I det sjätte kapitlet understryker Bylund att utsattheten inte beror på personernas normbrytande funktionalitet, eller på vad som i vardagligt tal ofta omnämns som deras "funktionshinder" eller "funktionsnedsättning". Den är istället följden av att dessa individer är helt och hållet beroende av bedömarnas erkännande av dem själva som behövande. Återigen: utan erkännande inget stöd. Och utan integritetskränkande undersökningar av det egna privatlivet och den egna kroppen, inget erkännande.

Det sjunde kapitlet har att göra med motståndets möjligheter och förhållandet mellan kortsiktig taktik och mer långsiktig strategi. Kapitlet mynnar ut i en diskussion om det komplicerade förhållandet mellan myndigheternas misstänksamhet och de hjälpsökandes hemlighetsmakeri. Helt begripligt är det minnerad mark. Det som avhandlingen beskriver som en taktik för överlevnad, som ett sätt att bemästra en orimlig livssituation, kan från myndighetshåll lätt uppfattas som lögn och fusk. Det gäller till exempel döljandet av de resurser (t.ex. en partner) vars existens skulle kunna äventyra ett fortsatt stöd. Det här gör att pågående relationer, sexuella och andra, både försvåras och osynliggörs. Därmed

bidrar döljandet till den spridda uppfattningen att personer med normbrytande funktionalitet inte ingår i romantiska relationer eller har några egna sexuella begär.

Bylund påpekar att döljandet kommer från en position som har att göra med utsatthet och vanmakt, men också att det inte rör sig om något otillbörligt. En partner, framhåller hon, ”är inte i lagens mening en assistent, hemtjänstarbetare eller ledsagare och ska alltså inte påverka beslut om rätt till sådan” (s. 216). Det som döljs borde inte behöva döljas. Problemet är bara att när beslutet om stöd ska fattas så vägs dessa relationer ändå regelmässigt in i bedömningarna. Döljandet är i den meningen en konsekvens av den ökade misstänksamheten.

Avhandlingen avslutas med ett åttonde kapitel. Här preciserar Bylund helt kort vad hon uppfattar som centrala teman och insikter från respektive kapitel, tillsammans med vad hon ser som avhandlingens vetenskapliga och metodologiska bidrag.

Sammanfattningsvis är *Anakrona livsvillkor* ett gott exempel på hur man som etnolog kan åstadkomma analyser som på ett genomtänkt sätt väver samman intervjuer, etnografi, teori, begrepp och metod. Det hindrar inte att det också finns svagare delar. Akribin är inte den bästa. Det ska inte vara så att många refererade titlar saknas i litteraturförteckningen, även om de lyckligtvis nog återfinns i notapparaten. Språket flyter för det mesta fint, men avhandlingen skulle ha vunnit på en sista genomskrivning. Allt detta är aningen överraskande i en text som i de flesta andra avseenden tvärtom framstår som ovanligt klar och redig.

Som granskare av avhandlingen hade jag gärna sett att vissa aspekter av empirin och den egna framställningen hade diskuterats mer utförligt, använts mer konsekvent och prövande: som betydelsen av kön och genus, samt tillämpandet av avhandlingens historiska perspektiv. Jag hade också önskat att författaren exempelvis hade varit tydligare med att problematisera sin roll som inte bara

kunskapssubjekt, utan även som skrivande forskare, alltså som just författare. Inte minst i relation till användandet av de mer experimentella skrivformer som utgör en viktig del av avhandlingens argumentation.

Det finns också sidor av framställningen som jag uppfattar som problematiska. Det politiska anslaget ihop med de autoetnografiska metoderna, det icke-analyserade skönlitterära språket, det starka drivet mot både samtiden och framtiden – genom viljan till förändring av de rådande förhållandena – kräver att forskaren hela tiden också granskar sina egna kategoriseringar, tolkningar och analyser. Här tycker jag att avhandlingen ibland tappar lite av sin reflexiva stringens.

Sammantaget är det ändå ett imponerande arbete. Och en viktig avhandling. Det är en studie som understryker betydelsen av drömmar, fantasier och hoppet om meningsfulla liv och långvariga relationer. Lika tydligt framkommer i texten att hopp, galghumor och taktiskt motstånd inte alltid är tillräckligt. Mer än något annat kan avhandlingen därför ses som en analytiskt genomarbetad studie över alla de stängda dörrar, stängda framtider och stängda livsmöjligheter som kantar den svenska välfärdsstatens relationer till människor med normbrytande funktionalitet.

Inte minst åskådliggörs på ett övertygande sätt hur välfärdsstaten – alltså den politiska och administrativa strukturen som har till uppgift att utjämna skillnader genom att underlätta för dem som är svaga, utsatta och särskilt behövande – genom att villkora det efterfrågade stödet på ett genomgripande sätt begränsar såväl människors faktiska levnadsomständigheter som deras drömmar om vad som är en rimlig eller nåbar framtid.

Därmed visar och sätter avhandlingen ord på hur funktionsmaktordningen är socialt, ekonomiskt och kulturellt verksam. Samtidigt belyser Bylunds material och analyser hur dessa göranden sker på ett flertal samverkande nivåer, under en närmast kompakt tystnad och obefintlig uppmärksamhet från det

omgivande samhället. Av det skälet hoppas jag att *Anakrona livsvillkor* kommer att hitta fram till en varierad publik, både inom och utom akademien.

Maria Bäckman, Stockholm

Karin Sandell: *Parasiter och "bättre folk". Affekt, performans och performativitet i näthat mot det svenska i Finland*. Åbo Akademi, Åbo 2022. 198 s. ISBN 978-952-389-007-7.

Finlandssvenskar har ofta varit föremål för finskspråkiga finländares kritik. Hatretorik mot det svenska i Finland grundar sig på intolerans. På senaste tiden har en allt större del av hatretoriken mot de svenskspråkiga flyttat över till nätet. Hatretorik har också blivit allt vanligare i och med digitaliseringen. Man möter hat i sociala medier och på diskussionsforum, men även i kommentarsfältet i tidningar – och tyvärr fortfarande i öga-mot-öga-interaktion. Näthat i synnerhet är ett växande fenomen som på goda grunder till och med befaras hota hela demokratin.

Det är viktigt att forska i företeelser som näthat, som påverkar vårt vardagsliv och den sociala debatten på ett fundamentalt sätt. Generellt undersöks hat mot minoriteter, hatretorik och speciellt näthat alltmer. Det finns redan ganska mycket socialpsykologiskt orienterad forskning som koncentrerar sig på dem som producerar eller mottar näthat. Många av dessa studier är kvantitativa och de använder stora surveydata; också jämförande studier mellan till exempel europeiska länder genomförs. Genom tvärvetenskapliga undersökningar som kombinerar samhällsvetenskap och humaniora med kalkylmässig forskning är det möjligt att analysera näthat mer nyanserat och fokusera också på olika slag av

näthat och på hur hatet fungerar.

Karin Sandell tar ett nytt och välkommet grepp på näthat. Sandells avhandling är den första studien som specifikt tittar på hatretorik riktad mot språkliga minoriteter, och speciellt de svenska i Finland. Det är också – så vitt jag vet – den första studien i folkloristik som hanterar näthat. *Parasiter och "bättre folk". Affekt i näthat mot det svenska i Finland* undersöker hatretorik på nätet och dess affektiva drag. I avhandlingen analyserar Sandell hur näthat riktad mot de svenska i Finland uttrycks på ett offentligt diskussionsforum som nätet.

Hatretorik på nätet mot den svensk-språkiga minoriteten i Finland analyseras på ett begränsat internetforum, Suomi24. Forskningsmaterialet har sammanställts från diskussionsforumet Suomi24 åren 2015–2017 och består av cirka 350 kommentarer; dessutom har också artiklar och andra texter från olika medier använts, men mindre systematiskt. Materialet är inte omfattande, men det är kvalitativt och kvantitativt lämpligt och väl avgränsat. Genom att "närläsa" de artiklar som publicerades på forumet Suomi24 nätforum gör forskaren observationer och tolkningar om näthat riktad mot finlandssvenskar och deras typiska drag. Samtidigt är forskningen också ett bidrag till studiet av hatretorik i allmänhet.

Sandell har valt att använda begreppet näthat istället för att tala om hatretorik. Begreppet näthat har använts i mindre än tio år. Det är heller inte ett akademiskt begrepp och det definieras inte i lag – liksom begreppet hatretorik, som inte heller har någon specifik definition i den finska lagen, och som är ett kontroversiellt och tankeväckande begrepp. Hatretorik förekommer också på andra håll än på Internet, men Internet kan inte skiljas från "livet utanför nätet". Nätet är en påtaglig del av vårt liv, vare sig vi gillar det eller inte. Därför är det välgrundat att studera "näthat" som täcker även andra former av kommunikation än bara tal: mycket av

online-kommunikationen är inte uteslutande verbal, också visualitet har en viktig roll i till exempel videor, memes och emojis.

Sandell brukar begreppen *genre* och *performans*, som är mycket använda inom disciplinen folkloristik. Centralt i denna avhandling är att undersöka näthat som en genre. Forskningen har en stark teoretisk grund i folkloristiken, men är viktigt också rent allmänt. Genrediskussionen, som tillhör folkloristikens kärna, är ett utmärkt komplement till den tvärvetenskapliga forskningen om hatretorik.

Avhandlingen undersöker uttrycken för hatretorik å ena sidan och dess verkan å den andra. Eftersom det är mer en folkloristisk analys av texter av en viss genre än effekterna av näthat, är det senare målet mindre framträdande i avhandlingen, eftersom effekterna av hatkommentarer inte har studerats empiriskt (t.ex. genom intervjuer). Konsekvenser av näthat behandlar Sandell ändå när hon diskuterar performativitet.

Att fokusera på diskursiv nivå, performans och performativitet, är ett lyckat val i denna empiriska undersökning. Genom dem tittar Sandell på emotionellt laddat material på nätet. Hon analyserar hur näthat mot de svenskspråkiga uttrycks (performans) och vilka konsekvenser det har (performativitet). Respondentens utbildning som folklorist återspeglar sig också i hur hon hanterar emiska och etiska perspektiv samt formerna och processen för hatgenren på nätet. Näthat som en folkloristisk genre diskuteras också genom att använda begreppet intertextualitet och det ”intertextuella gapet”. Näthat som en genre går igenom på ett övertygande sätt. Folkloristens perspektiv på hatretorik är sammantaget välkommet, och den här avhandlingen erbjuder genuint ny kunskap för tvärvetenskapliga studier av näthat och, mer allmänt, hatretorik.

Näthat behandlas med fokus på affekt. Affekt och känslor hanterar Sandell specifikt med hjälp av Sara Ahmeds och Margaret

Wetherells teorier, vilket innebär att fokus ligger på vad affekten *gör* istället för att se på vad det *är*. Det är centralt att se på känslor som kulturella snarare än en individs psykologiska tillstånd. För Ahmed är affekt någonting som ligger nära begreppet känsla eller emotion. Ahmed (och inte Sandell heller) skiljer inte mellan affekt och emotion och anser inte att affekt är primär eller att den är någonting som manifesteras framför kulturellt medierade känslor. Wetherell, å andra sidan, framhåller affektiva praktiker – och näthat är en sådan affektiv praktik.

De teoretiska utgångspunkterna presenteras genomgående sakkunnigt och begreppen definieras och granskas på ett lämpligt och tydligt sätt. Sandell beskriver ytterligare sin position som forskare på ett lovvärt sätt men också som svensktalande journalist och webb-innehållsproducent – det gör att hon kan se på sitt forskningsämne inifrån. Denna positionering snarare stärker än försvagar forskarens trovärdighet, särskilt när hon beskriver ett sätt på vilket hon också kan distansera sig med hjälp av sina teoretiska utgångspunkter och analytiska verktyg.

Avhandlingen är metodologiskt innovativ. Baserat på affektteorin utvecklar respondenten sina egna ”affektiva verktyg”, vars fyra komponenter är metaforer, emotionsord, emotiva uttryck och ortografiska metoder. Denna metod fungerar bra i analysen av hatmaterial på nätet och är en metodisk innovation som säkerligen är tillämpbar även på annan forskning.

Ett annat teoretiskt begrepp som Sandell också tillämpar som analysverktyg är intersektionalitet. Hon använder särskilt fyra intersektionella positioner – klass, kön, språk och etnicitet – i analysen. Språket skär förstås genom alla andra positioner – och de andra positionerna skär också genom varandra. Sexualitet behandlar Sandell som en del av genus eller kön, vilket kanske inte är särskilt exakt och ur ett genusvetenskapligt perspektiv är det till och med aningen tvivelaktigt. Det

skulle ha varit att föredra om sexuell läggning som en femte kategori hade lyfts fram. Trots det är de använda metoderna väl motiverade och ändamålsenliga och även innovativa, och bruket av dem är konsekvent och insiktsfullt.

Forskningsresultaten presenteras tydligt och logiskt. Analysdelen är livfullt skriven: Rubrikerna är beskrivande och språket rikt. Att läsa Sandells tolkningar är helt enkelt intresseväckande trots att ämnet är gräsligt! Analysen är fylld med viktiga och intressanta iakttagelser om näthat med en vanföreställning som förverkligas i metaforer, emotionsord, emotiva uttryck och ortografiska praktiker. Och å andra sidan: näthatets performativitet innehåller historiereproduktion (här hänvisas till tvisten mellan fennomannerna och svekomanerna), avhumanisering (svensktalande kallas parasiter), heteronormativa och värdekonservativa värderingar (svensktalande sägs vara homosexuella, talet om homosexuella är nedsättande).

Det valda teoretisk-metodologiska perspektivet – affekt, performans och performativitet – samt granskning av intersektionella kategorier – kön, språk, klass och etnicitet – fungerar väl vid analysen av näthat. Avhandlingen visar innovativa grepp särskilt gällande metodologi – Sandell utvecklar och tillämpar i praktiken sitt affektiva verktyg och det presenterar ytterligare ny kunskap. Ett viktigt resultat är observationen att det svenska i Finland är performativt konstruerat som ”de andra” och de framställs som en ”inre fiende” i hatretoriken på nätet.

Förutom en kort sammanfattning av resultaten finns det ingen allmän diskussion som skulle ha fördjupat analysresultaten. Frågan om makt, makthierarkier och deras relation till olika grupper av människor som är marginaliserade har en stor betydelse vid intersektionella perspektiv. Det är dock sparsamt behandlat i avhandlingen. Relationen mellan majoriteten och minoriteten eller ”vi” och ”de andra” är inte särskilt djupt analyserad. Eftersom det är en avhandling i folkloristik,

är det kanske förståeligt att i stället för att titta på hur makthierarkierna produceras fokusera på näthatet som text och som genre. Men även i detta sammanhang hade det varit intressant att, även kortfattat, överväga förhållandet mellan språk och makt i samband med hatretorik.

Även en reflektion över hatretoriens bredare sociala performativa effekter saknas. Den allmänna betydelsen av avhandlingen skulle ha förstärkts genom en diskussion om det sociala sammanhanget; då hade avhandlingens betydelse vuxit från presentationen av exakta forskningsresultat till en bredare samhällsdebatt. Sandell presenterar visserligen sina utmärkta observationer och exempel på näthatens performativitet, men man skulle fortfarande kunna fråga: Än sen? Vad innebär det att skriva om historien i relation till hatretorik? Har näthat fått konsekvenser i inställningen till finlandssvenskar? Kan man göra någonting åt hatet? Bör det göras? Jag hade gärna velat läsa forskarens egna djärva tolkningar.

Trots att avhandlingen uppvisar en viss brist på mod hoppas jag att den ska intressera samhällsvetare. Näthat mot svenskspråkiga i Finland har många kopplingar till högerpopulism och radikal högerideologi. Centralt för båda är frågan om tillhörighet: vem kan tillhöra Finland, vem är egentligen en riktig finländare? Uppdelningen i ’vi’ (finskspråkiga eller ’riktiga’ finnar) och ’andra’ (svensktalande) upprepas på samma sätt som nostalgi: längtan efter en (fantiserad) tid som inte var förstörd av feminister, homosexuella och andra olämpliga människor. Sandell diskuterar ändå inte högerpopulismen förutom ett kort omnämnande i början av avhandlingen.

Avhandlingen i sin helhet är logiskt uppbyggd, språket är välvårdat och stilen är levande och njutbar. Tolkningar i studien är genomgående konsekventa. Forskaren visar på en förmåga att tänka kritiskt och kreativt och avhandlingen uppvisar originell och oberoende vetenskaplig forskning. Dess

förtjänster inkluderar främst det faktum att studien uppdaterar föreställningen om vad som kan studeras inom folkloristik: att det är viktigt att studera nätet. Den andra iakttagelsen är avhandlingens bidrag till studiet av hatretorik. Den är betydande – inte minst för

att det erbjuder en ny och användbar analysmetod. Och det tredje är att denna forskning också är samhälleligt högst relevant alltid men särskilt just nu, när debatten över ”obligatorisk” eller ”tvångssvenska” åter har rasat inför riksdagsvalen i Finland.

Tuija Saresma, Jyväskylä

RECENSIONER

Tora Wall: *Traditioner och högtider. En encyklopedisk kalender*. Bokförlaget Stolpe, Stockholm 2022. 317 s., ill. ISBN 978-918-906-979-4.

För omkring ett år sedan recenserade jag Anne Bergmans och Carola Ekrems bok *Stora finlandssvenska festboken*. Den glittriga rosa uppenbarelsen som jag gav mig i kast med då påminner inte mycket om Tora Walls mer strama bok *Traditioner och högtider. En encyklopedisk kalender* som kom ut våren 2022.

Boken är tänkt att fungera som en kalender och börjar som traditionen bjuder med nyårsdagen, den första januari. Sedan slingrar sig bokens innehåll, liksom året, genom alla hjärtans dag, påsk, mors dag, midsommar, allhelgonahelgen till jul- och nyårs-helgerna igen. Ett sorts evigt årshjul där fester och högtidsdagar skapar mening och tid. Nämnade finns även för en nutida människa mindre kända högtider, som till exempel den 27 februari, Leanderdagen, som i Värmland sägs ha uppmärksammats genom att man sa att ”vasstrået och hästskiten fräter omkring sig”. Med det menas att isarna börjar smälta och det blir blötsnö. Den 25 augusti är det Lovisadagen, då var man i övre Norrland orolig för ”kall-Lovisa”, det vill säga att om det blev kallt på Lovisadagen skulle man skynda sig att få in säden, så att den inte blev skadad av frosten. Idag är det nog inte många som uppmärksammar den här typen av dagar, men Walls bok gör det möjligt att återupptäcka och lära sig mer om den tidens föreställningsvärldar.

Det är framför allt Nils-Arvid Bringéus och Jan-Öjvind Swahns böcker som ligger till grund för den encyklopediska kalendern. Bringéus *Livets högtidsdagar* och *Årets festseder* liksom Swahns *Mathistorisk uppslagsbok*, *Folk i fest. Traditioner i Norden*, *Svenska traditioner* och *Den svenska julboken* utgör stommen för kunskapen, även om andra folklorister och etnologer även de dyker upp med sina kunskaper, som till exempel Louise Hagberg, Ella Odstedt och Ebbe Schön. De modernare traditionerna, som Halloween, representeras av Agneta Liljas forskning. Det är som kulturhistoriker roligt att möta den äldre generationens forskning och återupptäcka litteratur som tidigare var vanlig på kurslitteraturlistor i ämnet etnologi.

Om fokus för Bergman och Ekrem var att ge ett mer diakront perspektiv på traditioner och traditionsforskning är Wall betydligt mer förankrad i ett svärdefinierat då, även om nyare högtider finns med i kalendern. Som läsare anar man att det framför allt är allmogebefolkningens traditioner och föreställningsvärldar som kommer till ytan i boken. Den etnologiska treenigheten tid, rum och social miljö flyter i vissa stycken samman. Genom kalenderns bemärkelsedagar kan man lära sig om de levnadsvillkor som dåtidens människor hade att förhålla sig till. Som ett nyckelhål in i en annan tid.

Tora Walls *Traditioner och högtider. En encyklopedisk kalender* är späckad med vackra illustrationer och är mycket vackert formgiven. Det gedigna arbetet gör det lockande att läsa boken från pärm till pärm, men den

kan, som titeln antyder, även fungera som en uppslagsbok för den som är intresserad av att få veta mer om bakgrunden till våra traditioner och högtider. Noter och litteraturlistor gör det möjligt för den vetgiriga att gräva sig vidare. På det sättet fungerar den även som en ingång för den som är intresserad av att lära sig mer, men den öppnar också för vidare forskning inom det här fältet och väcker hos läsaren ett intresse att fundera vidare kring vår föränderliga tillvaro och hur våra liv förändras och förblir sig lika på nya sätt, i nya konstellationer.

Marie Steinrud, Stockholm

Fredrik Skott: *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn*. Polaris fakta, Malmö 2021. 318 s., ill. ISBN 978-91-89215-66-5.

Hur hänger traditionen med att raka av sig skägget efter en tentamen ihop med slutspelskägg inom ishockey? Båda är exempel på vardagligt magiskt tänkande där rakningen av skäggväxt blir ett sätt att försöka kontrollera utgången av en viktig händelse, såsom en turnering eller en tentamen. I Fredrik Skotts uppslagsverk *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn* (2021) kan man läsa mer om denna typ av föreställningar och deras möjliga ursprung. Skägg finns som eget uppslagsord samtidigt som närliggande artiklar handlar om *studier* (tentaskägg) eller *idrott* (att vinna) och knyter på så sätt ihop de olika folktröföreställningarna med varandra. Här finns allt från de kanske mer självklara uppslagsorden som *hästsko*, *ta i trä* och *tretton vid bordet*, till andra mer otippade som *lyktstolpe*, *vitsippa* och *nöt*. Artiklarna är försedda med korshänvisningar (även om ännu fler kunde ha givits), vilket gör att man som läsare lätt fortsätter från artikel till artikel för att få veta mera. Till vardags arbetar Skott vid Institutet för

språk och folkminnen i Göteborg och det märks att han har en stor kännedom om sitt källmaterial, framför allt det rika arkivmaterialet. Texten är över lag klar och tydlig och den inledande delen om vardagsskrock som fenomen presenterar olika sätt att se på vardagliga magiska ritualer. Skott diskuterar i vilken mån människor tror på de magiska handlingarna och vilka olika former av ritualer som förekommer i dagens Sverige, med en viss utblick också till Svenskfinland och andra delar av världen. Begreppet halvtro känns inte riktigt övertygande, även om det är en term från 1950-talet. Men vad vinner vi på att kalla det för halvtro? Trosaspekten blir stark i detta fall, men samtidigt otydlig. Är det viktigt att veta om någon tror på vardagsskrock? Är det inte intressantare att se hur vardagsskrocken har påverkat och påverkar våra tankar och handlingar utan att tillskriva människor aspekter som tro, halvtro och icke-tro. Det är dock berömvärt att Skott funderar över vardagsskrockens relation till andra begrepp, som magi och religion, för att på så sätt placera in den för läsaren i en kontextuell helhet. Annars tenderar vardagsskrocken ibland att uppfattas som något enskilt och annorlunda som tydligt skiljer sig från resten av vardagen, vilket de många exemplen i boken tydligt visar inte är fallet.

Resten av boken är som sagt utformad som ett uppslagsverk med den alfabetiska ordningen på uppslagsorden som ordnande princip. Tyvärr gör detta att de enskilda texterna ibland blir i kortaste laget. Bäst är det när texten får sträcka ut sig över fler sidor än en, och inte helt domineras av empiriska exempel, även om dessa är mycket givande de också. Något nytt kommer inte fram, i stället får man en glimt av vad det skulle kunna innebära. Att förstå vardagsmagin i sitt sammanhang kan också bli svårt för en icke invigd. På vilket sätt kan man uppfatta till exempel den mycket korta (1/3 sida) utredningen av termen hokusfokus som en typ av vardagsmagisk handling/praktik?

De tidliga hoppen är menade att visa kontinuitet och hur traditioner kan spåras långt bak i tiden, men ibland blir avståndet mellan exemplen alltför långt tidsmässigt och sambandet känns långsökt. Jag betvivlar inte att ett samband finns, eller att två traditioner som liknar varandra har gemensamma faktorer, men alltid är det inte övertygande presenterat.

Det som är roligt med Skotts bok är bland annat den påkostade formgivningen. Det är en vackert formgiven bok med god papperskvalitet och trevliga illustrationer, som även om de helt saknar bildtexter eller kommentarer ofta ger läsaren en förankring i vardagen. Till exempel förekommer flertalet vykort med motiv som härrör till de olika föreställningarna.

Populärvetenskap är en svår genre – det får inte bli för krångligt för den mer oinsatta läsaren, men det måste finnas ett mått av källkritik för att man ska kunna uppfatta det som vetenskap. Här brister tyvärr något i Skotts framställning. Som aktiv forskare och lärare på universitet hade jag gärna sett att boken, eftersom den är försedd med källhänvisningar, hade kunnat användas som ett första steg för till exempel studenter i deras arbeten. Men trots att varje enskild artikel har en egen källförteckning är det oftast omöjligt att förstå vad ur texten som är hämtat ur vilken källa, och ibland ens källornas relevans. Ibland är de mer i form av lästips, snarare än egentliga källor.

Skotts bok finner sin plats främst som ett roligt uppslagsverk för den som fascinerats av den rikedom av vardagsskrock som mot alla odds lever kvar i olika former. Den uppmärksamhet som verket har getts i media visar också hur intresserad allmänheten är av just denna typ av vardagliga företeelser, och att det lönar sig för oss etnologer och folklorister att popularisera både vårt källmaterial och analysen av detsamma.

Blanka Henriksson, Åbo

Sagor från Bohuslän. Uppteckningar i urval och med kommentar av Bengt af Klintberg. Svenska sagor och sägner. 13. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala 2022. 170 s., ill. ISBN 987-91-87403-42-2.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har med början 1937 gett ut uppteckningar av sagor och sägner som insamlats från olika landskap i Sverige. Den största utgivningen ägde rum under 1940- och 1950-talen. Därefter dröjde det till 2011, då folkloristen Bengt af Klintberg redigerade en utgåva av sagor från Södermanland.

2022 utkom nr 13 i serien *Svenska sagor och sägner*. Bengt af Klintberg har gett ut ett urval med 117 sagor, jämte utförliga kommentarer, av det rika antal sagor som samlats in under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal i Bohuslän. Här finns undersagor, djursagor, skämtsagor och ramsartade sagor. En försiktig normalisering av dialekttexterna till riksspråk har skett. En del centrala dialektala ord finns med jämte översättning. I den utförliga kommentardelen finns uppgifter om sagorna varit tryckta tidigare. För de texter som representerar sagotyper i Hans-Jörg Uthers *The Types of International Folktales* anges typnummer. I slutet av boken finns en förteckning över alla berättare.

Sagoberättandet levde kvar en bit in på 1900-talet i Bohuslän, och det var länge jämfört med andra landskap i Sverige. Med tanke på att Bohuslän är ett kustlandskap så har ett ofta återkommande drag i sagorna varit havet och sjömannens liv. Den tidigaste insamlingen under sent 1800-tal utfördes av studenter i nordiska språk vid Göteborgs högskola. De upptecknade dialekter med hjälp av det landsmålsalfabet som utgavs i Uppsala 1879. Två flitiga insamlare var Rudolf Lundquist och Arthur Jonsson. De fältsarbetade under somrarna 1897–1901 på ön Orust i mellersta Bohuslän respektive 1900–1901 i Bullarebygden i norra Bohuslän. I Dialekt-

ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg hittade jag bland annat uppteckningar gjorda 1899 av Rudolf Lundquist med min farmorsfar lantbrukaren Johan Pettersson på gården Kärra på Orust.

Folkminnessamlaren David Arill fortsatte dessa insamlingar under 1910- och 1920-talen. Han var en av initiativtagarna till att *Västsvenska folkminnesföreningen* (VFF) grundades 1919. 1926 bildades *Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola* (IFGH). Där arbetade Waldemar Liungman som, med hjälp av upprop i svensk dagspress, företog en landsomfattande folksagoinsamling på 1920-talet. I materialet är Bohuslän rikt representerat, vilket stärker bilden av att sagoberättandet levde kvar extra länge i Bohuslän. Den äldste sagoberättaren var född 1818 och den yngste 1890. Antalet manliga och kvinnliga sagoberättare är ungefär lika. Männen tenderar att mest ha berättat för en vuxen publik medan kvinnor berättat en del för barn och ungdomar. En fråga som varit svår för utgivaren att besvara är i vilken utsträckning sagoberättarna tagit del av tryckta berättelser i skillingtryck som kom ut under 1800-talet.

Några sagoberättare är särskilt framträdande i den utgivna boken. Den främste av dem är fiskaren och handelsbiträdet August Jakobsson (1844–1930) i Tanum i norra Bohuslän. Han representeras med tretton sagor i boken. David Arill besökte honom 1919 och 1920 och skrev om hans berättarstil: ”Han berättar utan gester med ytterst ringa mimik annat än ett fromt leende. Han spelar med ögonen: leendet och blicken fyller ut sagan” (s. 16). Hans centrala roll som berättare illustreras av att hans foto pryder framsidan på bokens omslag. En framträdande kvinnlig sagoberättare var Anna Långström (1820–1905) i Bullarebygden. Hon satte sin personliga prägel på klassiska sagoberättelser och är representerad med sju sagor i boken.

De flesta sagoberättare var äldre vid uppteckningstillfällena. Ett undantag var Anna Gustavsson i Forshälla socken som blott

var trettiosju år när hon 1924 hörsammade Waldemar Liungmans efterlysning av folksagor. Hon återgav sagor som hon mindes från sin barndom och som berättats av hennes föräldrar och syskon. Nio av hennes sagor är presenterade i boken.

Flera sagoberättare bodde på Orust. En av dem var lantbrukaren August Jönsson (1825–1899) i Morlanda med tretton sagor i boken. Han berättade med humor och drastiska detaljer på dialekt. En annan framträdande berättare var lantbrukaren och kommunalman Samuel Jakobsson (1879–1954) i Tegneby med sju sagor i boken. Jag minns honom som skolråd när han kom för att inspektera lärarinnans undervisning och oss skolbarn i andra klass 1948. Det var en stor högtidsdag för lärarinnan när hon i förväg informerade oss om att skolrådet Samuel Jakobsson skulle komma på besök. Hans sagorepertoar består främst av skämtsagor som han lärde sig som barn av sin farbror Petter Olsson. Sagorna upptecknades på dialekt under 1920-talet.

Denna bok ger ett viktigt bidrag till kommande sagoforskning. Särskilt värdefullt är det att utgivaren Bengt af Klintberg har gjort en så grundlig genomgång av varje sagoberättare och satt varje enskild saga i relation till tidigare sagoutgivning och forskning om sagor.

*Anders Gustavsson,
Oslo universitet/Henån*

Sven-Erik Klinkmann: *Ropet från gårdagen. Popen, rocken och sextio-talet*. Förlag Scriptorum, Vasa 2021. 296 s. ISBN 978-952-7005-84-2.

Denna bok handlar om hur pop och rock förändrades under sextio-talet och hur dessa skiften kan förstås utifrån dagens perspektiv. Inramningen är personlig. Författaren hade som tonåring publicerat en artikel i *Vasabladet*s ungdomsspalt *Träffpunkten* 1965,

där han argumenterade för att popmusiken borde studeras från andra perspektiv än tidigare. Dittills hade den uppfattats som lättviktig och som en obetydlig form av underhållning, men i artikeln hävdade Klinkmann att det fanns kvaliteter i popen som var värda att ta på allvar. Vad var det för skifte som han hade identifierat och vad har det betytt för hans förståelse av pop och rock? Det är bokens tematiska huvudspår. En annan, men lika viktig utgångspunkt är frågan om huruvida Klinkmann själv tillhör den så kallade rockgenerationen, en vän hade sagt till honom att han gjorde det. Påståendet väckte bryderier om delaktighet och utanförskap. Hörde verkligen Klinkmann till rockgenerationen? Popen och rocken var viktiga under sextioalet och går det egentligen att leva utanför sin tid?

Samtidigt, och det kan vara viktigt att påpeka, är detta inte en självbiografi. Även om utgångspunkterna och de frågor som boken behandlar är personligt förankrade, är svaret snarast kulturanalytiskt. Den är ett försök att förstå vad som hände i populärmusiken vid mitten av sextioalet och som gjorde att den kunde uppfattas som viktig. Frågan om författaren var delaktig i en rockgeneration öppnar för ett analytiskt spår där han genom att resonera kring vad han lyssnat på genom livet problematiserar musikintresse och tillhörighet. En diskussion som också öppnar för ett resonemang om genregränser, samhällsklimat och historieskrivning.

Bokens upplägg är kronologiskt. Författaren berättar om ett urval av de förändringar som ägde rum inom populärmusiken från det sena femtioalet och in på sjuttioalet. Det är inget försök till en allomfattande historieskrivning, istället följer den Klinkmanns eget musikintresse och vad som engagerat honom under olika perioder i livet. Det är knutet men inte begränsat till författarens eget lyssnande. Det gör urvalet selektivt, men speglar icke desto mindre musiklandskapets skiftningar. Det personliga urvalet knyter historieskrivningen till ett lyssnade och problematiserar på ett fint

sätt relationen mellan en mer saklig musikhistoria och ett mer subjektivt musikintresse. Musikhistorien skrivs fram genom kortare utläggningar om artister, låtskrivare, producenter, skivor och låtar. Det är musik som varit betydelsefull för författaren, men också – som han skriver – för andra.

Boken omfattar tolv kapitel, som närmast har formen av essäer. Det finns som nämndes en kronologi i framställningen, men varje kapitel har sin egen problematik och kan i viss mån läsas självständigt. Texten är associativ till sin karaktär. Kapitelrubrikerna fungerar som utgångspunkter för resonemang som kan ta lite olika vägar. De två frågor som ramar in boken, dels den om betydelsen av de förändringar som ägde rum inom rocken och popen under sextioalet, dels den om författarens delaktighet i detta sammanhang, återfinns som en fond för bokens resonemang, även om frågorna i sig inte alltid är artikulerade. Ofta är det som att ta del av ett föredrag där författaren har ett manus att följa, men där han också tillåter sig vissa utläggningar längs med vägen. Klinkmann är långt ifrån den första som behandlar rockens och popens historia. Han förhåller sig till musik- och populärkulturforskare som Antoine Hennion och Simon Frith. Men han gör det på ett självständigt sätt och reflekterar inte bara kring sin egen position, utan också kring dem som på olika sätt formulerat populärmusikens historia.

För den som är intresserad av populärmusik är det ofta lätt att följa författarens resonemang vad gäller hänvisningar till låtar, album och artister. Som tidigare nämnts är det främst musik från det sena femtio- och in på sjuttioalet som är i fokus, även om det återkommande görs utläggningar både bakåt och framåt i tiden. Samtidigt händer det att de många referenserna ibland begränsar tillgängligheten till författarens tankespår – åtminstone om man som läsare är intresserad av hur det faktiskt lät. Här underlättar närheten till *Spotify* läsningen, när redovisade artister eller verk är obekanta. Utan att reducera

författarens genomgång av musiken kan den sägas representeras av Brillbuilding, Motown, Holland/Dozier/Holland, Supremes, Temptations, Smokey Robinson & the Miracles, Stewie Wonder, Marvin Gaye, Mary Wells, Tammi Terell, Girl Groups, Crystals, Phil Spector, Ronettes, Beatles, Rollings Stones, Who, Kinks, Animals, British Invasion, Bob Dylan, Beach Boys, Woodstock, The Band, Credence Clearwater Revival, Van Morrison. Marvin Gay, Curtis Mayfield, Bobby Womack, Sly & the Family Stone och Steeley Dan. Uppräkningen illustrerar den väg som författarens lyssnande tagit sig. Den visar också hur författarens engagemang i rockmusiken är relaterat till ett bredare musikintresse. En del av de uppräknade artisterna kan kategoriseras som rock, men inte alla. Till det återkommer jag.

Författarens resonemang är förankrade i en geografisk hemvist. Utgångspunkten är uppväxten i Vasa i Österbotten. Med det följer ett utanförskap från de flesta sammanhang där popen och rocken skapades, även om det också fanns en lokal musikscen i Vasa. Populärmusiken fanns i den lokala skivbutiken men främst på radio, ofta Sveriges Radio. Samtidigt är detta också exempel på en erfarenhet av populärmusiken som de flesta i västvärlden delade, åtminstone om man levde utanför de större angloamerikanska musikmetropolerna. Klinkmann kan också räknas till den generation – så kallade babyboomers födda från mitten av fyrtioalet och fram till sextioalets början – som växte upp i samklang med de samhällshistoriska villkor som formade rocken och popen.

Ett viktigt villkor för bokens resonemang är hur populärmusik produceras och konsumeras i en samtid vars tidsanda den också ger uttryck för. Den har varit en seismograf som känt av samtidens stämningar, samtidigt som den förmått kommunicera dem. På så sätt bär den på erfarenheten av att leva i en ny tid. Tidens teknologier villkorar möjligheten till musiklyssnande. Transistor- och bilradio,

tillsammans med resegrammofoner skapade vid sextioalets början ett rörligare och friare lyssnande. Inledningsvis var singeln popens medium. Det var ett format som passade hitlistan. Med rockens framväxt blev LP:n betydelsefull. Den hade tidigare främst återfunnits inom den klassiska musiken, men kom nu att rymma rockens mer seriösa ambitioner, med album som Bob Dylans Highway 61 Revisited, Beatles Revolver och Beach Boys Pet Sounds. Popen och rocken växte fram i en tid som alstrade en ny relation till omvärlden när bil och charterturism gav bredare samhällsgrupper en möjlighet att i mer avkopplad form resa ut i världen, vilket också format musiken. För att fånga sextioalets förändrade samhällsklimat lyfter författaren också fram tidens populära filmer som på många sätt gav uttryck för en liknande tidsanda som den som kan spåras i musiken.

En viktig, kanske den viktigaste, tråden i boken utgörs av en kontinuerlig diskussion om gränsen, relationen och skillnaden mellan pop och rock. Rock och pop är här inte begränsat till vissa specifika klanger, harmonier eller musikaliska uttryck. Utan handlar främst om känsleregister, föreställningar och fiktionaliseringar. Författaren är ute efter gesterna, attityderna och rörelserna som finns i verken eller i relationen mellan verken och dem som lyssnar. Författaren knyter an till populärmusikforskare som Antoine Hennion som sökt en förståelse för populärmusiken i publikens begär och passioner. Populärmusiken kan inte skiljas från det sammanhang där den tillskrivs betydelse. Den är svärfångad, just för att den också ingår i sociala sammanhang där den kontinuerligt bedöms och där grundvalarna för dessa bedömningar ständigt är i rörelse.

Det råder inga vattentäta skott mellan pop och rock, men författaren identifierar en uppsättning karaktäristika som ofta tillskrivs respektive genre. Utgångspunkten är att populärmusik som kategori betecknar alla stilar och genrer. Vid mitten av sextioalet var pop benämningen på det som senare skulle kallas

rock. Rocken kom dock snart att få en mer specifik betydelse, där den urskilde sig just genom att vara något annat än pop. Beteckningarna har alltså skiftat och vid olika tidpunkter fyllts med olika meningsinnehåll. Det är naturligtvis inte så enkelt att artister med lätthet kan indelas i pop eller rock. Snarare är det så att de enskilda artisterna kan agera inom båda fälten och samtidigt hämta inspiration från blues, folkmusik, country eller soul. Här är Beatles ett exempel som hämtade näring ur alla dessa musikaliska uttryck.

Popens idé är att vara populär. Musiken är i nuet, om än fabricerad. Det är en drivande rytm och läckra melodier. Poplåten är gjord för att haka fast, såväl musikaliskt som känslomässigt. Det är en musik för hitlistor och konsumtion. Den är en musik som alstrar såväl romantik som eskapism. Det är en musik för att drömma sig bort. Här kan drömmarna handla om tonårsförälskelser och härbärgera både osäkerhet, trånande och lust. Samtidigt kan drömmarna också knytas till en förändrad värld och en möjlighet att önska sig till andra platser och sammanhang. För lyssnaren kan popen vara banal, men också sublim och förmedla hopp och förtröstan. Popen som genre beskrivs som historielös, den är inte upptagen med den musik som kom innan. Det är en musik väl medveten om att den är en vara producerad för att konsumeras, inte för att förändra samhället.

Till skillnad från popen vill rocken inte vara en dagslända, kommersiell eller nonchalant mot publiken. Den vill tas på allvar och är väl medveten om sin historia. Den bygger på en relation mellan musik, kritiker och fans. Det är en självmedveten genre, såtillvida att den både formulerar en kanon och förhåller sig till denna. Rocken kan uppfattas som ortodox och en genre som genom sitt självbekräftande exkluderar och stänger ut de musiklyssnare som uppfattas sakna rätt kunskap och relation till musikhistorien. (För den som minns är Nick Hornbys bok *High Fidelity* från 1995, filmatiserad 2000, ett utmärkt exempel på just

musikintresse och exkludering.) Idén om kanon skaver samtidigt också mot rockmusikens självbild. Kanon bygger på en idé från litteratur och klassisk musik där kontinuitet och stabilitet är viktigt. Rocken å sin sida rymmer en berättelse om förändring och frihet, kännetecknad av en uppgörelse med gårdagen, föräldrarna och auktoriteterna. Den vill se sig som självständig och upprorisk samtidigt som den är tydligt förankrad i en kapitalistisk ekonomi. Det finns med andra ord ett autenticitetskrav inom rockmusiken som rimmar illa med den kontext ur vilken den skapats.

De skilda kategoriseringarna av pop och rock leder enligt författaren till en dikotomisering där rocken uppfattas som hård, smutsig, tung, äkta, manlig, djupsinnig. Mot detta ställs popen som mjuk, dagsländeartad, icke-autentisk, kvinnlig och ytlig. Väl medveten om att gränsen mellan pop och rock inte är så statisk och schablonartad som den kan tyckas i beskrivningarna använder sig Klinkmann av en intressant symbolik för att identifiera skillnaderna. Rocken jämförs med ett pariserhjul, medan popen är en karusell. I popen går det runt, runt, runt. Det är en upplevelse för stunden, som inte förändrar några positioner, även om upplevelsen i sig kan vara nog så berusande. Annat är det med pariserhjulet. Där går berömmelse och kanonisering upp och ned. Nu ska nog dikotomin karusell och pariserhjul inte granskas allt för skarpt, utan läsas som ett sätt att förstå de skilda rörelserna inom pop och rock. Men den förlägger musiken till ett nöjesfält, åtskild från den vardagslunk där den är inbäddad. Det är lite synd, eftersom Klinkmanns resonemang i övrigt visar hur pop och rock är integrerat i människors vardagsliv.

Klinkmann belyser också hur populärmusikens historieskrivning är formad av tidsandan. Han lyfter musikkritikerns roll för att definiera och dra upp gränserna. Inledningsvis pågick populärmusikens historisering i musiktidskrifter och på tidningsars recensionsidor. Det var här rocken och

dess myter definierades och förmedlades. Här skrev tongivande recensenter musikhistoria, samtidigt som de också agerade smakdomare. Det har varit en musikhistoria där omdömen om musik varit tydligt förankrade i musikrecensenternas eget smakregister och där andra musiksmaker stigmatiserats. Ett viktigt kännetecken för populärmusikkritiken är att den i mindre drag handlat om musikens uttryck. En rubrik i avsnittet om musikkritik lyder *Musikologiska analfabeter*, som lite tillspetsat understryker musikbevakningens journalistiska, kulturanalytiska och sociologiska ingång. Sätillvida har rocken inte varit så mycket en genre som en fiktion, en föreställning och ett diskursivt projekt.

Häri ligger ett av Klinkmanns viktiga bidrag. Den återkommande dissekeringen av åtskiljandet av rock och pop handlar inte främst om var gränsen egentligen går. Syftet är snarare att frilägga kanonbildningar och värdehierarkier för att förstå vad som händer inom populärmusiken under sextioalet och på så sätt också förstå varför författaren som tonåring ansåg att popen behövde en mer seriös bevakning. En slutsats här är att de villkor som en gång skapade musiken inte längre är giltiga och den självbild som en gång skrev fram rocken som ett avgränsat populärmusikaliskt uttryck har förändrats. Klinkmann betonar vikten av att förhålla sig kritisk till historien. Det gäller såväl den egna historien och minnena av den som den mer generella historieskrivningen. Han refererar till Walter Benjamin och idén om att det är i reflektionerna i nuet över gårdagen som utveckling och förändring drivs. Här tolkar jag att förändring bland annat handlar om förskjutningar i synen på rockmusiken och dess relevans. Det betyder inte att sextioalets rockmusik förlorar sin betydelse som ett uttryck för sin tid. Men den självbild som rockmusiken levte med kan problematiseras. För den som lyssnar på musiken kan också den vara ett sätt att förflytta sig tillbaka och återuppleva känslan av den tid som försvunnit.

Ett exempel på hur historien kan förstås och omtolkas är i ett resonemang om den frihetslängtan som rocken har ansetts ge uttryck för. Rocken växte fram i en tid av samhällsförändring. Här finns en kollektiv berättelse om frihet knuten till alternativkultur, ungdomsrevolt och det pågående Vietnamkriget. Det var en frihetssträvan förankrad i en samhällsklass i en viss tid. I sin skapandesituation var rocken på många vis knuten till ett politiskt sammanhang. De hippieideal som en gång präglade bilden av San Francisco kom under sjuttioalet att klinga av och istället transponeras till det närliggande Silicon Valley. Här fanns en annan frihetstanke inbäddad i en kommersiell logik och författaren konstaterar att kanske är hemdatorn det riktiga arvet från sextioalets frihetssträvanden.

Klinkmann visar också att det frihetsbegrepp som fått utmärka sextioalets historieskrivning förmått dölja andra frihetsbegrepp. Där rocken först och främst odlade en idé om en kollektiv frihet fanns parallellt och kanske lite i skymundan ett frihetsbegrepp som odlade en annan syn på individens frihet. Här nämns den ultraliberala författaren Ayn Rand och hennes författarskap som gav frihet en annan inramning. Här alstrades de konservativa ungdomarnas frihetsideal som satte egoismen i fokus – ett satsa på sig själv-ideal som fick betydelse under åttiotalet. Med de förändringarna kom de frihetssträvanden som omgärdade sextioalets rockmusik att uppfattas som föråldrade och ur led med tiden.

Det är fascinerande att ta del av författarens utläggningar och resonemang. Som läsare har jag inte alltid varit riktigt på det klara över vart texten varit på väg, även om det hela framstår som ganska tydligt nu när jag läst klart och alla bokens delar fått lägga sig tillräta. Det är en bok för musikintresserade som vill reflektera kring hur populärmusiken kan tolkas och hur det kan göras utifrån en individuell lyssnarbiografi. Det är också en bok för den som är intresserad av samtidshistorien och hur förståelsen av densamma kan ta nya former

varefter villkor och perspektiv förändras.

Är då författaren en del av rockgenerationen? Klinkmann visar hur han i olika livsfaser fastnat för olika typer av musik, som i olika grad kan betecknas som rock. Sociologiskt och kulturellt tillhörde han rockgenerationen. Men inte subkulturellt, som en speciell kultur som han tog del av, då han vare sig rökte eller lät håret växa, vilket rockungdomarna oftast gjorde. Hans intresse för rockmusiken kom också att svalna lite när han i början av tjugooårsåldern studerade vidare och började arbeta. Musikintressen var, som han skriver, inte så mycket ett identitetsprojekt som det var existentiellt. Här fastnar jag för författarens beskrivningar och funderingar kring Van Morrisons och hans musikaliska sökande i början av sjuttioalet. En framställning som också fångar Klinkmanns relation till

rocken och ambivalensen inför att kategoriseras som en del av rockgeneration. Artisten Van Morrison började inom rocken, men rörde sig mot ett bredare spektrum av stilar. Han beskrivs som en artist i gränslandet mellan olika genrer, förankrad i vardagen och med en vilja att förstå sin tid, världen och livet. Mitt intryck är att författaren identifierar sig med denna hållning. Intresset för populärmusiken och dess betydelse är en ingång till att förstå samhälle, historia och individernas plats i dessa sammanhang, samt hur dessa positioner kan förändras över tid. Det var kanske inte just detta som fick den unge Klinkmann i sin text från mitten av sextioalet att önska att popmusiken togs på större allvar. Men det är här som den äldre Klinkmanns mer seriösa betraktande av populärmusiken slutligen hamnat.

Lars Kaijser, Stockholm

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Sjalva texten.
- 3 Nummerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

193 CLARA CATHARINA OLBERS (1776–1842)

Eva-Charlotta K. R. Mebius

210 LÄNSSTYRELSEN OCH O-DJURET

Sanna Händén-Svensson och Hanna Jansson

226 NYA AVHANDLINGAR

Elin Franzén RADIO: VARDAGSLIV TILLSAMMANS MED ETT MASSMEDIUM

anmäld av Alf Arvidsson

Göran Nygren JAG VILL HA BRA BETYGG – EN ETNOLOGISK STUDIE OM HÖGA SKOLRESULTAT OCH HÖGSTADIEELEVENS PRAKTIKER *anmäld av René León-Rosales*

Maria Hansson OSYNLIGA BAND. FOLKTRO SOM MEDEL FÖR SOCIAL KRITIK I VICTORIA BENEDICTSSONS, ANNE CHARLOTTE LEFFLERS OCH SELMA LAGERLÖFS FÖRFATTARSKAP *anmäld av Inger Lövkrona*

Christine Bylund ANAKRONA LIVSVILLKOR. EN STUDIE AV FUNKTIONALITET, MÖJLIGHETER OCH BEGÄR I DEN FÖRÄNDERLIGA SVENSKA VÄLFÄRDSSTATEN *anmäld av Maria Bäckman*

Karin Sandell PARASITER OCH "BÄTTRE FOLK". AFFEKT, PERFORMANS OCH PERFORMATIVITET I NÄTHAT MOT DET SVENSKA I FINLAND *anmäld av Tuija Saresma*

248 RECENSIONER

Tora Wall TRADITIONER OCH HÖGTIDER. EN ENCYKLOPEDISK KALENDER *rec. av Marie Steinrud*

Fredrik Skott VARDAGSSKROCK. FRÅN ABRAKADABRA TILL ÖNSKEBRUNN *rec. av Blanka Henriksson*

SAGOR FRÅN BOHUSLÄN. UPPTECKNINGAR I URVAL OCH MED KOMMENTAR AV BENGT AF KLINTBERG *rec. av Anders Gustavsson*

Sven-Erik Klinkmann ROPET FRÅN GÅRDAGEN. POPEN, ROCKEN OCH SEXTIO-TALET *rec. av Lars Kaijser*